

# EN INDFØRING I KRISETEORIERNES HISTORIE\*

*Anwar Shaikh:*

## **Indledning**

Denne artikel beskæftiger sig med kriseteoriernes historie. Som vi anvender begrebet »krise« her, betyder det helt alment en brist i kapitalismens økonomiske og politiske reproduktionsforhold. Vi vil i enkeltheder undersøge den slags kriser, der opstår ud fra selve systemet, opstår ud fra systemets funktionsprincipper. Som vi skal se, ligger det i den kapitalistiske produktions natur, at den bestandigt vil være udsat for mange immanente (iboende) og udefra frembragte forstyrrelser og fejlpositioner. Men kun på bestemte tidspunkter udløser disse »rystelser« almene kriser. Hvis systemet er »sundt«, kommer det sig hurtigt fra alle mulige tilbageslag. Hvis det er »sygt« kan næsten alt føre til sammenbrud. Vi vil her undersøge de forskellige forklaringer på, hvordan og hvorfor systemet i perioder bliver »sygt«.

\* Forfatteren er assisterende professor ved New York School for Social Research; manuskriptet er skrevet til en artikelsamling om krisen i USA, der vil blive udgivet af Union for Radical Political Economy (URPE). URPE er en sammenslutning af ca. 2000 kritiske og marxistiske politiske økonomer i USA, som på tværs af fraktioner diskuterer politisk/økonomiske problemer i arbejdskredse, på årskonferencer og gennem fælles udgivelser.

Den tyske oversættelse er udført af Hans-H. Harbart og Rita Pokorny. Jürgen Hoffman og Willi Semmler har foretaget en indholdsmæssig bearbejdning og tilføjet noter af relevans for den tyske diskussion. Den danske oversættelse er sket udfra Prokla nr. 30 og er ikke kontrolleret i forhold til den engelske original.

# 1. Reproduktion og krise

Lad os se på det kapitalistiske samfunds ejendommeligheder. Det er et sammensat, socialt netværk, hvor trådene griber ind i hinanden. Reproduktionen af dette netværk kræver nøjagtige komplementaritetsforhold mellem forskellige produktive virksomheder. Disse forhold bliver båret af hundredtusinde af enkeltkapitalister, som kun kender deres egen længsel efter profit. Dette samfund har en klassestruktur, hvor opretholdelsen af kapitalistklassen kræver opretholdelsen af arbejderklassen. Dog bestemmer ingen arvefølge, ingen tradition eller religiøs ide, hvem der regerer, og hvem der bliver regeret. Det er et kooperativt samfund. Alligevel kæmper den ene uophørligt mod den anden: kapitalisterne mod arbejderne, kapitalisterne indbyrdes og arbejderne mod hinanden.

Med et sådant samfund er det vanskelige spørgsmål ikke, hvorfor det bryder sammen, men derimod hvorfor det overhovedet fungerer. I denne sammenhæng må man forestille sig, at enhver forklaring på kapitalismens fortsatte reproduktion samtidig direkte eller indirekte besvarer spørgsmålet om, hvordan og hvorfor kapitalismen ikke vedvarende lader sig reproducere.

*Med andre ord: analysen af reproduktionen og kriseanalysen kan ikke skilles fra hinanden.*

Dette holder stik for enhver teori, uanset om den tydeligt viser dette forhold eller ej.

Man kan i den økonomiske teoris historie skelne mellem tre hovedlinier for en analyse af den kapitalistiske reproduktion. Den første og mest udbredte går ud fra forestillingen om, at kapitalismen er i stand til at reproducere sig »automatisk«. Denne proces kan være fejlfri og virksom (den neoklassiske teori) eller famlende og bekostelig (Keynes). Den finder dog frem til en indre ligevægt. Men frem for alt findes der ingen nødvendige grænser for det kapitalistiske system eller dets historiske eksistens: hvis man overlader det til sig selv (neoklassiske teori) eller regulerer det rigtigt (Keynes), kan det bestå evigt. Denne opfattelse har naturligvis altid bestemt den borgerlige teori.

Den anden position indtager et modsat standpunkt: det hævdes, at det kapitalistiske system ud fra sig selv ikke er i stand til at ekspandere. For at overleve må systemet vokse. Men for at opretholde denne vækst har det brug for ydre efterspørgselskilder, (f.eks. den ikke kapitaliserede del af verden). Det betyder, at reproduktionen i sidste ende bliver reguleret af faktorer uden for systemet.

Grænserne for systemet er ydre. De forskellige underkonsumtionsteorier er baseret på denne overvejelse, herunder den marxistiske.

Den tredje position går ud fra, at kapitalismen ganske vist formår at ekspandere af sig selv. Men akkumulationsprocessen skærper de grundlæggende modsigelser, indtil de bryder ud i en krise: Grænserne for det kapitalistiske system er iboende. Denne retning er næsten udelukkende marxistisk og omfatter de kriseforklaringer, der går ud fra »en faldende profitråde« såvel som »profitklemme«-forklaringen.<sup>1</sup>

Hver af de nævnte positioner indbefatter en bestemt forestilling om kriser, deres årsager, og hvad de indebærer. Derfor vil vi undersøge dem en efter en.

## **2. Om kapitalismen, når den »automatisk« reproducerer sig selv**

I det følgende diskuterer vi efter tur Laissez-Fairetraditionen og den keynesianske tradition inden for den ortodokse teori.

### **A. Laissez-Faire – traditionen**

Vi kender kun alt for godt forestillingen om kapitalismen som et selvregulerende, gnidningsløst, ydedygtigt og harmonisk system. Denne forestilling har behersket den borgerlige teori ligefra Adam Smiths »Usynlige hånd« og frem til den moderne, almene ligevægtsanalyse med dens ufrugtbare elegance. Overladt til sig selv vil kapitalismen i følge denne teori<sup>2</sup> reproducere sig selv gnidningsløs virksom og rimeligvis i al evighed. Så vidt teorien.

Selv om man anser systemet for at være selvregulerende, er selve reguleringsprocessen i vid udstrækning ureflekteret og ugennemskuet. Så langt dette problem er blevet analyseret, koncentrerer man sig for det meste om enten statiske eller dynamiske ligevægte. Derved får man indtryk af, at tilpasningsprocessen kan lades ude af betragtning. Denne opfattelse er endog nødvendig, fordi tanken om en længere tilpasningsproces kunne true opfattelsens ligevægtsbegreb og dermed systemets »optimalitet«, som jo er så

1. Der tænkes her på teorien om 'the profit-squeeze', som den er formuleret af Glyn/Sutcliffe (på tysk ved Rotbuch: 'Die Profitklemme', Berlin 1974; sml. desuden David Yaffe's kritik i Prokla 14/15 - jh/ws).
2. Som eksempel på en udførlig fremstilling af den neoklassiske opfattelse se Alchian og Allen (1969) kap. 1-4.

skattet. Men der dukker altså kriser op. Det er naturligvis højst beklageligt for disse økonomer! Krisernes ideologiske betydning påbyder, at de derfor i det mindste i perioder beskæftiger sig med kriseproblemet. Når økonomer undersøger de empiriske fremtrædesesformers historie, er det uden undtagelse ikke bare krisernes hyppighed de tager fat på, men også deres øjensynlige regelmæssighed. For USAs vedkommende opregner f.eks. Wesley Clair Mitchell 15 »kriser« i de 110 år fra 1810 til 1920. Paul Samuelsens registrerer 7 »recessioner« (tilbageslag) i de 30 år fra 1945 til 1975.<sup>3</sup> Derimellem ligger »den store depression«, som næsten vedblev i 10 år! Der er egentlig kun to muligheder for at indbygge disse konstateringer i det teoretiske system uden derved at komme til at sprænge det. Først og fremmest kan man argumentere for, at der principielt ikke må optræde nogen kriser. Hvis de så alligevel forekommer, kan de føres tilbage til faktorer, der ligger uden for den kapitalistiske reproduktion. Systemet bliver *uden egen skyld* i perioder rystet af kriser. Denne tradition søger kriseårsagerne enten i naturen (solpletter, dårlig høst) og/eller i menneskene (psykologiske bølger af håb, fortvivlelse, krige, revolutioner og politiske fejltagelser).<sup>4</sup>

Solpletter eller menneskelige biorytmer kan vist kun vanskeligt lastes for krisernes regelmæssighed, mens forklaringer som krige eller politiske fejltagelser ikke er tilstrækkelige til at forklare så entydigt cykliske fremtrædelser.

Vi kommer herved til konjunkturcyklusteorien. Det er den anden grundlæggende mulighed for at integrere krisefænomenet i den ortodokse teori. Også her bliver systemet opfattet som selvregulerende. Ganske vist forløber reguleringsprocessen ikke gnidningsløs, men derimod cyklisk. Forskellige faktorer i systemet selv fører automatisk til udviklingen af cykliske bevægelser. Systemets reproduktion udfolder sig således i et rytmisk forløb.

Det skal her betones, at en cyklus ikke er ensbetydende med en krise ifølge den ortodokse teori. Inden for rammerne af det almene teoretiske system må man nærmest betragte cyklerne som »små svingninger«, der umiddelbart bør have lov uforstyrret at gøre sig gældende. Reguleringsprocessens cykliske karakter begrænser altså ikke systemets evne til at reproducere sig selv. Den gren af økonomien, der er kendt som konjunkturteorien, danner en kombination af disse to grundlæggende tilbøjeligheder. Regelmæssige harmløse svingninger er en del af systemet: kontraktioner (sammentrækninger) og ekspansioner hører til den normale konjunkturcyklus. Voldsomme eller længere vedvarende ekspansioner og kontraktioner har dog deres årsag i ydre faktorer, som ligger

3. Mitchell (1923), s. 43, og Samuelson (1976), s. 250-251.

4. Samuelson (1976), s. 257.

i naturen eller menneskene. De kan så enten lade en cyklus slå over i en krise eller selvstændigt frembringe en krise. Kriser ligger altså uden for den kapitalistiske reproduktions normale proces.

Trods at den har haft denne funktion at afværge mulig kritik, har konjunkturteorien altid kun spillet en birolle i Laissez-Faire-økonomien. Dens genstand var for ømfindelig og dens historie for farvet af antikapitalistiske synspunkter, til at den kunne indlemmes problemfrit i den store teoribygning. Dette ændrede sig dog med fremkomsten af den keynesianske økonomi. Vi skal straks se hvordan.

## **B. Den (højre)keynesianske tradition**

Indtil nu har vi kun talt om »Laissez-Faire« traditionen inden for den borgerlige teori. Det er fordi, det næsten altid har været den dominerende. Men kapitalismens massive, verdensomspændende sammenbrud i den økonomiske verdenskrise i 30'erne tildelte denne tradition et afgørende slag. Selve sammenbruddet kunne måske nok forklares af de »rettroende« uden videre på den ene eller anden måde. Men det forblev uforklarligt, at systemet ikke gjorde nogen foranstaltninger til at svinge tilbage til en »normal« ligevægt med fuld beskæftigelse. Selv officielle (konservative) skøn nævnedes for USA's vedkommende et arbejdsløshedstal på 10 millioner i 1939, hele 10 år efter »det store krak«. Som depressionen tog til i varighed og med den tiltagende sociale uro, blev Laissez-Faire-teorien bragt i vanry. Snart afløstes den af den keynesianske teori.

Keynes angreb den ortodokse forestilling om, at »udbuddet bestemmer sin egen efterspørgsel«. Denne opfattelse førte nemlig til den følgeslutning, at kapitalismen er tilbøjelig til automatisk at anvende den forhåndenværende arbejdskraft og de forhåndenværende produktionsmidler mere eller mindre fuldstændigt. I den keynesianske analyse er derimod kapitalisternes planlagte niveau for investeringer den faktor, som afgørende bestemmer niveauet for produktion og beskæftigelse. Men investeringsplanerne afhænger i høj grad af profitforventningen – af kapitalisternes »forventninger« og »instinkter«. Dette resulterer i to vigtige følgeslutninger. Eftersom »forventningerne« for det første som bekendt er højst svingende, er den kapitalistiske reproduktion nærmest famlende. Og hvad der for det andet er endnu vigtigere: kapitalismen besidder ingen automatisk mekanisme, ud fra hvilken kapitalisterne nøjagtigt kan planlægge det investeringsomfang, der skal til for opretholdelsen af den fulde beskæftigelse. Det skal dog understreges, at man endnu troede, systemet automatisk af sig selv ville finde en ligevægt, men denne ligevægt udelukkende er på ingen måde en vedvarende arbejdsløshed eller inflation.

Den såkaldte keynesianske revolution var dog meget ambivalent. En stor del af grundmønstret i den keynesianske analyse var identisk med den ortodokse teori, som analysen angreb<sup>5</sup>: Opdelingen af samfundet i producenter og konsumenter (ikke klasser). Den samme grundvurdering af den menneskelige natur. Den centrale betydning af psykologiske »tilbøjeligheder« og præferencer. Udbuddet og efterspørgslens rolle og frem for alt den almene tro på ligevægtsanalysen. Det kan altså ikke undre, at Keynes kunne integrere en del af den ortodokse lære i en ny version af borgerlig teori. De neoklassiske keynesianere (»bastard-keynesianerne«, som Joan Robinson kalder dem) indrømmede, at der faktisk ikke var nogen automatisk mekanisme, der gjorde den kapitalistiske reproduktion gnidningsløs, virksom og krisefri. De så nemlig staten som den mekanisme, der skulle virkeliggøre det samfund, der var skildret i »laissez-Faire«-lignelserne. Hvis staten opfyldte sine opgaver, ville man opnå tilnærmelsesvis fuld beskæftigelse og så godt som ikke frembringe inflation. Med denne modifikation »kunne den øvrige ortodokse lære genoplives«.<sup>6</sup>

Eftersom økonomiske svingninger er en »tilladt« del af den keynesianske teori, er teorien om konjunkturcykler kun endnu mere harmløs. Da staten desuden er i stand til at fjerne svingningerne i princippet, bliver det endog nødvendigt at analysere cykler og kriser nøjagtigt for at kunne modvirke dem. Som følge heraf har der siden den såkaldte keynesianske revolution givet sig et sandt hav af erkendelser over kriser. Det kan ikke overraske, at keynesianerne er tilbøjelige til at anskue den kapitalistiske akkumulations bevægede og voldsomme historie som en følge af »politiske« fejltagelser.<sup>7</sup> Deres vurdering af den aktuelle krise er da heller ingen undtagelse.

Keynes havde endnu en gruppe tilhængere, de såkaldte venstre-keynesianere, blandt hvilke Joan Robinson indtager en førende stilling. Hendes anskuelser vil vi diskutere i det næste afsnit sammen med synspunkterne hos Michael Kalecki og Joseph Steindl.

### **3. Om kapitalismen, når den ikke evner at ekspandere af sig selv**

Fra begyndelsen blev Laissez-Faire visionen om en harmonisk, krisefri kapitalisme trængt af den ligeså gamle som vedholdende forestilling om, at kapitalismen

5. Lekachman (1976), s. 343.

6. Joan Robinson (1971), s. xxx.

7. Lekachman (1976), s. 347-348. Dette var temmelig præcis Keynes' egen anskuelse; den genfindes også hos hans tilhængere.

på grund af sit væsen ikke var i stand til at akkumulere. Det hævdedes, at systemets indre kræfter højst kunne reproducere det på et uforanderligt niveau: Men en stagnerende kapitalisme forfalder meget hurtigt. Den ene konkurrerer med den anden, men eftersom der ikke foregår nogen vækst, er der ingen, der vinder. Det bliver i så fald på bekostning af andre. Kapital står mod kapital, arbejder mod arbejder og klasse mod klasse. Enten skærpes modsætningerne så vidt, at de sprænger systemet, eller det degenererer til et samfund, hvor en lille herskende elite bæres oppe af massernes armod og menneskelige nød. I begge tilfælde er en kapitalisme uden akkumulation ikke i stand til at eksistere i længden.

Det er bemærkelsesværdigt, at dette modargument går ud fra samme forudsætning som den teori, argumentet retter sig imod. Den ortodokse teori har altid understreget, at det højeste mål for enhver kapitalistisk produktion er konsumtionen. Hvad der ikke bliver konsumeret på indeværende tidspunkt, flyder tilbage i produktionen for at sørge for fremtidig konsumtion. I alle tilfældet er konsumtionen den bestemmende faktor. I underkonsumtionsteoriens udformning bliver den samme forestilling vendt som et våben mod kapitalismen. Det følgende argument dukker til stadighed op i den lange og indviklede historie for denne variant af kriseteori: Ganske vist er konsumtionen i sidste ende regulatoren for al produktion, og nu og i al fremtid. Men den kapitalistiske produktion er ikke rettet mod behov, men mod købekraft. Ikke mod efterspørgsel, men mod »effektiv« efterspørgsel (dvs. betalingsdygtig efterspørgsel). Og dens modsigelse består i, at den ikke i sig selv formår at skabe en efterspørgsel, der er tilstrækkelig effektiv til at sætte akkumulation i gang. Med andre ord tvinger systemets indre mekanismer det til en stillestående tilstand: for at kunne vokse videre behøver det en eller anden ydre kilde til effektiv efterspørgsel. Dvs. noget, der ligger uden for de mekanismer, der ligger til grund for systemet.

## **A. Begrebet om den manglende efterspørgsel**

I de forgangne 150 år er der gjort mange forsøg på at sætte underkonsumtionsproblemet på begreb. Trods et utal af formuleringer er det dog påfaldende, hvor gennemgående den forestilling er, der går ud på at den totale produktion i sidste instans reguleres gennem konsumvareefterspørgsel.

Lad os prøve at dele den samlede samfundsmæssige produktion op i to store grupper eller »afdelinger«. Afdeling 1 producerer produktionsmidler (grundstoffer, energi, fabrikker og udstyr), mens afdeling 2 producerer konsumvarer og tjenesteydelser (levnedsmidler, beklædning, underhold osv). Så er den

grundlæggende opfattelse i underkonsumtions-teorien, at efterspørgslen efter konsumvarer og tjenesteydelser ikke bare bestemmer produktionsniveauet i sektor 2. Produktionen i produktionsmiddel-industrien bliver i sidste ende reguleret af efterspørgslen efter produktionsmidler i konsumvareindustrien. Efterspørgslen på produktionsmidler er altså afledt af efterspørgslen på konsumvarer. Vi må lægge mærke til, at dette ikke bare betyder, at produktionen i sektor 2 har indflydelse på produktionen i sektor 1 og omvendt. Noget langt mere vigtigt bliver påstået: nemlig at i sidste ende er forholdet ensidigt. Sektor 1 følger sektor 2.

Parallelt hermed løber den opfattelse, at cirkulationen er en proces i hvilken det samfundsmæssige produkt bliver fordelt mellem arbejderne og kapitalister. En del af det samlede samfundsmæssige produkt bliver på den måde betragtet som erstatning for de produktionsmidler, der er forbrugt i produktionen. Den resterende del, nettoproduktet, står til rådighed i fordelingen mellem arbejdere og kapitalister. En lignende opdeling finder også sted på indkomstsiden. En bestemt sum af salget i alle firmaer skal bruges til at erstatte de penge, der på forhånd er indskudt i produktionsmidler i produktionen. Resten er så firmaernes effektive nettoindkomst, som bliver opdelt i løn og profit. Denne nettoindkomst, som af ortodokse økonomer bliver kaldt »nationalindkomsten«, er kilden til den effektive efterspørgsel på nettoproduktet.

Nettoproduktionen har følgelig to aspekter. På den ene side har vi varer og tjenesteydelser. På den anden side nettopengeindkomsten, som svarer til summen af lønninger og profit. Først har vi udbuddet, så har vi den effektive efterspørgsel.

Nu kan vi bestemme grundproblemet i underkonsumtions-teorien. I almindelighed giver arbejderne deres samlede løn ud. Derved køber de en del af nettoproduktet »tilbage« til normale priser. Men da arbejderne aldrig erhverder den samlede nettoindkomst, kan de heller aldrig tilbagekøbe det samlede nettoprodukt. *Arbejdernes konsumtion efterlader altid et »efterspørgselshul«.* Og videre: *jo rigere deres lønandel er, jo større er denne manglende efterspørgsel.*

På dette punkt i analysen viser det sig, at merproduktet endnu ikke er solgt, og at også kapitalisternes indkomst – profitten – må forbruges. Hvis disse to størrelser kunne udlignes, ville det samlede produkt blive solgt, og »efterspørgselshullet« være dækket. Men under hvilke omstændigheder vil denne situation indtræde? De første underkonsumtions-teoretikere hældte til den opfattelse, at nettoproduktet kun bestod af konsumvarer. De gik ud fra, at produktionen i afdeling 1 bliver reguleret af efterspørgslen på produktionsmidler i afdeling 2. Det førte dem let til den opfattelse, at produktionen i afdeling 1 til enhver tid er tilstrækkelig til at erstatte de produktionsmidler, der er forbrugt i



det totale system. Det betyder, at ganske vist er det samlede samfundsmæssige produkt sammensat af produktionsmidler (afdeling 1) og konsumvarer (afdeling 2). Men *nettoproduktet* (samlede produkt minus erstatning for forbrugte produktionsmidler) består kun af *konsumvarer*.

Efter at arbejderne med deres lønninger har tilbagekøbt »deres« andel af nettoproduktet, bliver der ud fra dette standpunkt på den ene side et merprodukt til overs i form af konsumvarer – og på den anden side den ikke-forbrugte profit, som er kapitalisternes »indkomst«. Deraf følger, at manglen på efterspørgsel kun kan ophæves, hvis kapitalisterne giver deres samlede profit ud på individuelt konsum (privatforbrug). *Men herved bliver der ingen investeringer og altså ikke nogen vækst. Ingen akkumulation, der vokser ud af sig selv.* Det er ikke ensbetydende med, at kapitalisterne ikke vil forsøge at akkumulere. Den egentlige betydning ligger i, at (kapitalist)klassens bestræbelser på at akkumulere alt i alt er dømt til at mislykkes. I den morderiske konkurrence kapitalisterne imellem er størrelsen af deres formue i sidste instans en vigtig magtfaktor. Og en metode til at opnå større format og magt er at spare, investere og derigennem ekspandere. Derfor vil kapitalisterne altid forsøge at akkumulere. Lad os altså prøve at gå ud fra den ovenfor beskrevne situation: sektor 1 producerer netop så mange produktionsmidler, at produktionskapaciteten i systemet bliver opretholdt. Sektor 2 producerer præcis så mange konsumvarer, som arbejderne og kapitalisterne kan tilbagekøbe med deres samlede indkomster. Lad os videre antage, at kapitalisterne den næste gang kun bruger *en del* af deres gevinst til konsumvarer. At de i stedet investerer resten i køb af produktionsmidler, ansættelse af arbejdere og oprettelse af bedrifter i sektor 1 og/eller 2.

I denne situation sker der noget sælsomt. Vi antager, at den totale profit beløber sig til 200.000 dollars, som kapitalistklassen i det første tilfælde giver fuldstændigt ud på privatforbrug. Vi går videre ud fra, at de så reducerer deres konsum til 150.000 dollars og investerer de resterende 50.000 dollars. For 30.000 køber de produktionsmidler (ud af beholdningen i sektor 1). For 20.000 ansætter de arbejdere (fra reservearmeen). På denne måde udgør nettotilbagegangen for konsumefterspørgslen kun 30.000 dollars. For tilbagegangen i kapitalisternes konsumefterspørgsel bliver delvis udlignet med det konsum, der tilføjes gennem de nyansatte arbejdere. Men alligevel går efterspørgslen på konsumvarer tilbage (de 30.000). Det betyder, at salget i sektor 2 falder, hvilket har til følge, at behovet for produktionsmidler til sektor 2 også falder, og at salget i sektor 1 altså endelig også går tilbage. Og sådan har netop de forholdsregler, der har forårsaget det hele, ført til en *udvidelse* af den almene produktionskapacitet. Forsøget på at forhøje kapaciteten har ikke bare overflødiggjort den tilføjede kapacitet. Den har der ud over ovenikøbet overflødiggjort en del af den oprindelig kapacitet. Det leder uundgåeligt til en tilbagegang.

Den akkumulation, der udvikler sig ud af sig selv, bliver sin egen negation og æder sig selv op.

Eftersom en ekspansion opstår lidt efter lidt og tager sin tid, kan man nemt forestille sig, at det varer et godt stykke tid, før tilbagegangen i den effektive efterspørgsel slår igennem. Og det varer endnu længere, inden den påfølgende indskrænkning sætter sig igenem. Resultatet af akkumulationsforsøgene ville følgelig være et opsving fulgt af en nedgang, hvorved nettoakkumulationen under cyklen udgør nul. I underkonsumtions-teoriens logik ville dette være tilfældet for en ureguleret kapitalistisk økonomi. Nu er cykliske op- og nedgange ikke noget nyt i kapitalismens historie. Men analysen af denne historie tydeliggør i al fald også, at disse cykler indgår i en voldsom underliggende vækst i kapitalismens økonomiske system. Og det er en kendsgerning, der står i skarpeste modsætning til forestillingen om en stagnerende kapitalisme, sådan som underkonsumtionsteoretikerne ser den. Af den grund så alle underkonsumtionsteorier sig tvunget til at gribe tilbage til såkaldte ydre faktorer for at kunne forklare denne afvigelse mellem historie og teori. I de to næste afsnit, hvor vi en efter en diskuterer underkonsumtionsteoriernes historie før og efter Marx, skal vi se, hvilken vigtig rolle disse ydre faktorer spiller.

## **B. Konservative og radikale underkonsumtionsteorier**

I det foregående afsnit har jeg forsøgt at fremstille den grundlæggende logik i underkonsumtionsteorien, og hvad der deraf følger. Desuden har jeg anvendt et moderne begrebsapparat, f.eks. det marx'ske begreb om de to sektorer og Kalecki's analyse af sammenkoblingen mellem udbuds- og efterspørgsel. Disse begreber er forholdsvis nye, og selvfølgelig fremtræder striden i underkonsumtionsteoriernes ikke selv i denne form. Det må være påfaldende, at skønt begrebet om den manglende efterspørgsel igen og igen dukker op i denne historie, bliver umuligheden af en kapitalistisk akkumulation, der vokser ud af sig selv, sjældent erkendt som sammenhængende med den manglende efterspørgsel. Særligt i den ikke-marxistiske teori bliver dette forhold med vilje sprunget over. Det er virkelig en vanskelig situation at leve og skrive i det 19. århundrede i en periode med næsten eksplosiv kapitalistisk vækst, og så måtte drage den slutning af sin egen teori, at vækst ikke hører til den kapitalistiske produktions natur.

De tidlige underkonsumtions-teoretikere var overbeviste om rigtigheden af denne grundposition, omend ude af stand til eller uvillige til at accepte-

re alt, hvad den indebar. De hældede næsten alle til det standpunkt, at for megen akkumulation ville have en krise til følge. De gik ud fra den antagelse, at økonomien vokser med en rate, der er lige tilpas. Efter den logik, som blev beskrevet i forrige afsnit, antog de, at kapitalisterne ville beskære forbruget og investere besparelsen i yderligere produktionsmidler og arbejdskraft. Mens altså investeringerne havde udvidet produktionskapaciteten, blev resultatet af nettotilbagegangen i konsumvare-efterspørgslen og den efterfølgende virkning på produktionsmiddel-efterspørgslen endda en *underudnyttelse* af den oprindelige kapacitet. For stor opsparing ville føre til en nedgang.<sup>8</sup> Hvad denne logik faktisk indeholder, er at *enhver* opsparing må føre til en nedgang. En kendsgerning teoriens modstandere med det samme peger på. Michael Blaney sammenfatter i sit udmærkede studium »Underconsumtion theories« dilemmaet for de tidlige underkonsumtionsteoretikere:

»Kort opridset er det disse skribenters synspunkt, at akkumulationsraten efter et givet punkt vil blive for høj og true med at udløse en nedgang. I deres argumentation er dette punkt imidlertid åbenbart akkumulationsrate nul, sådan som Chalmers træffende opregner. De befinder sig altså i et dilemma, hvor de enten må begynde et tilbagetog og forkaste en del af deres resultater – eller forklare det absurde i deres følgeslutninger.« (Blaney, 1976 s.59).

Den første betydningsfulde økonom, der så dette dilemma for sig, var Thomas Malthus (1820 ff.). I overensstemmelse med traditionen for underkonsumtionsteoretikerne påstod Malthus, at det var efterspørgslen på konsumvarer, der regulerede produktionen, således at kun en ganske bestemt vækstrate kan »retfærdiggøres«. Naturligvis var Malthus aldrig i stand til at bestemme størrelsen af denne »tilladte« vækstrate, på grund af logikken i hans argumentation og de slutninger, den drog med sig. Han fremhævede, at for megen opsparing havde til følge, at kapitalisternes forbrug ikke kunne udfylde den manglende efterspørgsel, der fandtes for arbejdernes vedkommende. Kriser i kapitalismen som følge af overproduktion (resp. underkonsumtion) var altså absolut mulige. Hos Malthus blev denne tendens til underkonsumtion til et reaktionært forsvar for de feudale landbesiddere, hvis høje levestandard og åbenlyse forbrug blev set som en velkommen udjævning af kapitalisternes tendens til at spare for meget. (Malthus er også berømt for sine angreb på arbejderklassen i form af de såkaldte populationslove. Dengang som i dag skulle disse brutale »naturlove« ikke gælde forholdene for de »civiliserede« herskende klasser).

8. Underkonsumtionsteoretikerne kunne ikke forestille sig den keynesianske modsætning mellem planlagt opsparing og planlagt investering. Kapitalisterne planlægger begge; hvad de sparer, bliver investeret og ikke hobet op. Ophobningen indtager ingen væsentlig rolle i underkonsumtionsteoriene, som Blaney (op.cit. s. 50-51) bemærker.

Simon de Sismondi var en tidsfælle til Malthus, og han erkendte ligeledes en tendens til underkonsumtion i kapitalismen. Også hos ham finder vi den påstand, at konsumtionsniveauet regulerer den samlede produktion, sådan at produktionen kun vokser i takt med konsumtionen. Men kapitalismen begrænser massernes konsumtion, for så vidt den fastholder dem i fattigdom. Arbejderne er for fattige til at tilbagekøbe deres eget produkt (også her den allestedsnærværende mangel på efterspørgsel). Endvidere bliver indkomstfordelingen stadig mere ulige med kapitalismens udvikling. Derfor vokser massernes konsumtion forholdsvis langsommere end den samlede rigdom. Efterspørgselshullet bliver større. Hos Sismondi finder vi altså ikke bare en tendens til underkonsumtion. *Tendensen tiltager endog med kapitalismens modningsproces*. I tidens løb bliver kriserne stadig mere dybtgående, og den internationale konkurrence om de nye markeder skærpes stadig.

I modsætning til den reaktionære Malthus var Sismondi radikal, og bøndernes og arbejdernes lidelser under kapitalismen påvirkede ham meget. På sin tid stod han i spidsen for den af Marx benævnte utopiske socialisme. Den kæmpede mod de grusomheder og ødelæggelser, som var forårsaget af kapitalismen. Den ville reformere kapitalismen for at udrydde disse tilstande. Sismondi selv gjorde sig til talsmand for radikale forandringer i indkomstfordelingen til fordel for bønderne og arbejderne, og han betragtede det som en statsopgave at gennemføre disse og andre økonomiske reformer.<sup>9</sup>

Såvel den malthuske som den sismondi'ske variant af underkonsumtionsteorien peger på de ydre markeder som kilder til efterspørgslen på konsumvarer. Hos Malthus er det kun en forbigående bemærkning, men for Sismondi er de udenlandske markeder et vigtigt afsætningsområde for den indenlandske overproduktion. Han ser for sig en voksende international konkurrence opstå som følge af det skærpede problem med underkonsumtionen. Hvis den internationale handel skal løse dette problem, må et bestemt land naturligvis eksportere mere til andre lande, end det importerer fra dem. Taget for hele verden er det tydeligvis umuligt. Hvis den samlede handel er begrænset til den kapitalistiske sfære, bliver den udenlandske handel en intern handel for det kapitalistiske verdenssystem og frembyder heller ingen mulighed for at komme ud over underkonsumtionsproblemet. Følgelig anser Sismondi heller ikke udenlandshandelen for at være den almene løsning på problemet. I perioden mellem Sismondi (1837) og J.A. Hobson (1902) ligger det store vendepunkt i kapitalismens historie, som udgør begyndelsen på imperialismens tidsalder. I årene fra 1870 til 1914 stiger de europæiske

9. Bleaney (1976), s. 63.

udenlandske investeringer med mere end 700%, hvorved en stor del faldt i den såkaldte tredje verden.<sup>10</sup> Det er derfor ikke overraskende, at udenrigshandelen siden ca. 1900 med imperialismen tilsyneladende har fremvist en løsning på problemet med underkonsumtionen.

Når man opdeler verden i imperialistiske kapitalistiske lande og en underudviklet tredje verden, så er det temmelig enkelt at gå ud fra, at den tredje verden kan opsluge den overskydende »opsparing« fra de udviklede kapitalistiske lande. Enten direkte i form af udlandsinvesteringer eller indirekte i form af vareeksport. Såvel hos Hobson som hos Rosa Luxemburg (som jeg vil diskutere i næste afsnit) er forbindelsen mellem underkonsumtion og imperialismen af stor betydning.

Hobson tager udgangspunkt i underkonsumtions-teoretikernes overvejelser, som jo efterhånden er os ret velkendte. Han opfatter udtrykkeligt konsumvareproduktionen som det endegyldige mål for al produktion, også under kapitalismen. Endvidere er han den første, der entydigt anser sektor 1 (produktionsmiddel-industrien) for at være underordnet sektor 2 (konsumvarer). Den samlede produktionsproces bliver således opfattet som et lodret system, der udgår fra råstofferne og trinvis skrider frem til slutproduktet, som kun består af konsumvarer. Endelig går han også ud fra postulatet om en »tilpas« vækstrate, som han selvfølgelig heller ikke kan definere. Han viser videre, at for megen opsparing fører til nedgang. Kriser opstår altså på grund af overopsparing.<sup>11</sup>

Hobson indfører også begrebet »Surplus«, der spiller en vigtig rolle i hans videre analyse. Helt alment definerer Hobson »Surplus« som det overskud i produktionens samlede pengeværdi, som ligger ud over de nødvendige produktionsomkostninger.<sup>12</sup> Dette begreb indeholder adskillelsen mellem nødvendige og ikke nødvendige produktionsomkostninger såvel som mellem produktionsomkostninger og andre omkostninger (salgsomkostninger, omsætningsafgifter osv.). Dette begreb indebærer mere, end det jeg oven for har defineret som »profit« (salg minus alle omkostninger). Men vi behøver ikke at komme nærmere ind på forskellen. I hvert fald indeholder Hobsons begreb »Surplus« de unødvendige »omkostninger« som monopolprofitter og grundrente (da disse ikke stammer fra en eller anden produktion). Med kapitalismens videre udvikling tiltager disse »parasitære indkomster« i omfang, og da deres modtagere i reglen konsumerer mindre, er der fortsat en tendens til for megen opsparing. Underkonsumtionsproblemet skærpes altså.<sup>13</sup>

10. Michael Barrat-Brown (1974), s. 170.

11. Bleaney (1976), s. 153-168.

12. Bleaney (1976), s. 180.

13. Ebd. s.171.

Ifølge Hobson virker udenrigshandelen også i konkurrencekapitalismen som en ventil for overskydende opsparing og som marked for overskudsproduktion. Med industriens tiltagende koncentration og monopoludbredelsen får underkonsumtionsproblemet kvalitativ større betydning. På den ene side forøger monopolprofitterne »surpluset« og fører til forøget opsparing. Da monopolerne på den anden side opnår denne overdrevne profit gennem prisforhøjelser, formindsker de hermed som regel markedet. De samme faktorer, som gør opsparingerne større, formindsker samtidig muligheden for at give dem ud igen og formindsker derved efterspørgslen. Imperialismen synes at være en mulig løsning: imperialismen er underkonsumtionens højeste stadium.

Ifølge Hobson behøver det ikke ubetinget være sådan. Den egentlige oprindelse for kriser og imperialismen ligger i de ulige indkomster og i de overdimensionerede indkomster for monopolister og rentiers. Løsningen består i passende reformer:

»Enhver forandring i det politisk-økonomiske styrkeforhold vil fratage disse besiddere deres overskydende indtægter og enten lade dem tilflyde arbejderne i form af højere lønninger eller tilflyde fællesskabet som højere skatteindtægt. På den måde kan dette overskud blive givet ud og ikke opsparet. Begge dele (højre løn og skatteindkomst) vil forøge konsumbølgen. På denne vis vil der overhovedet ikke være nogen nødvendighed for at erobre udenlandske markeder eller udenlandske investeringssfærer. (Hobson, cit. ef. Blaney op.cit. s. 166).

Et forbløffende stort antal af Hobsons teser fra årene efter 1900 dukker op igen i senere marxistiske analyser. Således betoner Lenin i et skrift fra 1916 sammenhængen mellem monopol og imperialismen, omend han forkaster Hobsons analyse af underkonsumtionen. På den anden side argumenterer den tyske revolutionære, Rosa Luxemburg, i 1921 for, at imperialismens rødder faktisk ligger i underkonsumtionsproblemet, skønt hun naturligvis tilbageviser Hobsons følgeslutninger af det. I nyere tid har marxisterne Paul Sweezy og Paul Baran taget nogle af Hobsons teser op i vigtige arbejder. Således f.eks. vurderingen af totalproduktionen som en lodret integreret sektor, samt begrebet om »surplus« og den opfattelse, at monopoler har et større surplus til følge. Og frem for alt at anvendelsen af surplus frembyder et iboende problem i den kapitalistiske produktion, et problem, der skærpes med monopolerens udvidelse. Disse teorier vil vi diskutere i det følgende.

### **C. Marxistiske underkonsumtions- og disproportionalitets teorier**

I den tidlige underkonsumtionsteori bliver problemet altid knyttet til en for høj akkumulationsrate. Vi har imidlertid set, at i følge denne logik tenderer enhver

akkumulation til at ophæve sig selv. Dette førte uvægerligt underkonsumtionsteoretikkerne til den slutning, at kapitalismen førte til stagnation, til at en i sig selv ekspanderende kapitalisme er *umulig*.

Marx knuste denne argumentation fuldstændig. For at kunne forstå dette, må vi betragte de begrebsmæssige fremskridt hos ham.

Vi kender allerede det *første* store fremskridt, som består i at betragte den samlede produktion i to store sektorer, produktionsmiddelsektoren (Afdeling I) og konsumtionssektoren (Afdeling II). Dette betyder at den samlede produktion, på hvilket som helst tidspunkt, er sammensat af produkter fra begge sektorer. Marx *andet* resultat bestod i at afdække den effektive efterspørgsels væsen: Som man vil huske, kendte underkonsumtionsteoretikerne tre grundlæggende former for efterspørgsel: Erstatningsefterspørgsel, der genkøbte produktionsmidler for at erstatte de forbrugte; konsumtionsefterspørgsel fra arbejderne, som tilbagekøbte deres »andel« af produktet og kapitalisternes konsum- og investeringsefterspørgsel, som skulle udfylde »efterspørgselshullet« i nettoproduktionen. Marx udgik først fra tidsproblemet. Antag, at produktionsprocessen i hver afdeling varer et bestemt tidsrum, lad os sige et år. Så kan de i den samlede produktionsproces forbrugte produktionsgoder ikke erstattes fra dette års produktion, idet de første produktionsgoder fra dette års påbegyndte produktion, tidligst vil være fremstillet ved årets udgang.

Det vil også sige, at de arbejdere som er beskæftiget dette år, ikke kan tilbagekøbe de produktionsgoder, som de lige fremstiller, da disse først er færdigfremstillet ved årsudgangen; lige så lidt kan kapitalisterne konsumere det, som endnu ikke er disponibelt.

Lad os gå tilbage til årsbegyndelsen. For at fastholde eksemplet antager vi, at alle de i løbet af året benyttede produktionsmidler, købes ved årsbegyndelsen (det tjener kun den forenkede fremstilling). Kapitalisterne fastlægger det ønskede produktionsniveau for det løbende år. Derefter køber de en bestemt mængde produktionsgoder og ansætter et bestemt antal arbejdere. Arbejderne benytter endvidere deres løn til at købe konsumgoder. Samtidig må kapitalisterne købe en bestemt mængde konsumgoder til deres eget personlige konsum i løbet af året. *Vi lægger mærke til at den effektive efterspørgsel udelukkende kommer fra kapitalistklassen.*

Arbejdernes løn er for kapitalisterne en del af dette års totale bruttoinvesteringsudgifter. Det er ikke rigtigt at betragte konsumtion og investering som funktionelt uafhængige, da konsumtionsmassen stammer fra lønnen, som selv er en nødvendig del af investeringsudgifterne.

Ved årets begyndelse er det altså kapitalistklassen som gennem deres konsumtions- og investeringsudlæg bestemmer efterspørgslen. Men hvem sælger varerne? Kapitalistklassen naturligvis!

Årsbegyndelsen er samtidig udgangen på det foregående, derfor bliver de færdige produkter fra det forgangne års produktion nu disponible. Det forgangne års produktion forsyner kapitalistklassen med det vareudbud, som i dette år kan sælges; kapitalistklassens udlæg til bruttoinvestering og personligt konsum dette år bestemmer den effektive efterspørgsel efter dette vareudbud. Hvis dette forekommer fantastisk, må man se i øjnene, at en kapitalistiske reproduktion overhovedet er fantastisk. Produktions- og konsumtionsbeslutningen bliver truffet af hundrede tusinde enkeltkapitalister uden hensyn til den totale reproduktion. Selvom kapitalisterne bestemmer begge sider af udbuds- og efterspørgselsrelationen, gør de det ikke som klasse, derimod som individer. Problemet ligger i at forklare hvordan regningen overhovedet »går op«. Dette vil vi i korthed vende tilbage til.

Det er ikke vanskeligt at tage udgangspunkt her og vise, at en kontinuerlig vækst absolut er mulig, når den effektive efterspørgsel hvert år er tilstrækkelig til at købe det forhåndenværende udbud til »normal« pris.<sup>14</sup> Når investeringerne vokser med 10%, vokser produktionen også 10%.

Hvis kapitalisternes konsumtion så vokser med 10%, så er der balance mellem hver årsproduktion og den nødvendige effektive efterspørgsel.<sup>15</sup> Siden Marx har muligheden for en balanceret vækst været almindelig anerkendt. Balanceret vækst betyder, at produktionskapacitet og effektiv efterspørgsel kan vokse nogenlunde lige hurtigt. Men, heraf følger ikke ubetinget, at kapitalister – end ikke tilnærmelsesvis – kan virkeliggøre dette. Lige så lidt forklarer det os, hvordan årsagskæden forløber, forudsat at en sådan vækst rent faktisk kan opnås. Men alligevel udgør det faktum, at en ligevægtig udvidet reproduktion er mulig; en omfattende trussel mod underkonsumtionsteorien. I reaktion mod denne trussel møder vi den marxistiske variant af underkonsumtionsteorien.

I Kapitalens første bind viser Marx, at et merprodukt kun kan fremkomme, hvis den samfundsmæssige totalarbejder arbejder flere timer pr. dag, end det er nødvendig for produktionen af de goder, som de selv behøver henholdsvis til deres egen reproduktion, og til erstatning af de i produktionsprocessen forbrugte. Det er netop denne merarbejdstid som ligger ud over opretholdelse af dem selv og af produktionssystemet, som skaber det af kapitalistklassen tilegnede merprodukt.

14. Læseren vil have bemærket, at jeg har undgået at komme ind på den 'normale' pris og Marx' bestemmelse af den. Jeg har givet en udførlig diskussion af dette tema i »Marx' Theory of Value and the 'Transformation Problem'«, i: *The Subtle Anatomy of Capitalism*, ed. Jesse Schwartz, Goodyear Pbl. Co., California 1977, s. 106-137.

15. (Forfatteren går med de hidtidige antagelser ud fra, at den effektive efterspørgsel alene udgår fra kapitalisterne, idet arbejdernes løn er en del af kapitalisternes samlede investering. Under denne forudsætning kan fremstillingen altså sammenlignes med De Marx'ske ligevægtsbetingelser for udvidet reproduktion – jh/ws).



Denne erkendelse vandt genklang i det fjerne Zaristiske Rusland. Her var kapitalismen i færd med at ødelægge den samfundsmæssige struktur, specielt Mir'en, det ældgamle bondefællesskab. Omkring 1850 opstillede nogle populister den tese, at Mir'en kunne danne grundlaget for en direkte overgang til socialisme, uden at man måtte gennemløbe rædslerne i den kapitalistiske industrialisering. Omkring 1880 havde »Kapitalens« første bind ikke blot forsynet de Marxistiske populister med en sønderlemmende kritik af kapitalismen i almindelighed men også – ved hjælp af en ubetydelig tilnærmelse – med et vigtigt teoretisk våben mod kapitalismen i Rusland.<sup>16</sup>

De Marxistiske populister tog Marx's henvisning til merarbejdstidens betydning som bevis for at den Russiske kapitalismes udvikling var umulig.

På den klassiske underkonsumtionsteoris måde slutter de ud fra den kendsgerning, at arbejderne producerer mere end de konsumerer, at hjemmemarkedet aldrig ville gøre en vækst mulig. De udviklede vestlige kapitalistiske lande havde fundet en udvej gennem udlandsmarkedet; men Rusland – sådan var argumentationen – var for uudviklet til effektivt at kunne konkurrere på verdensmarkedet. Derfor var den Russiske kapitalisme ikke levedygtig. Bondeorganiseringen var nøglen til socialismen.

»Kapitalens« andet bind blev offentliggjort i 1885, to år efter Marx død. Alligevel fastholdt de marxistiske populister endnu 15 år, at »et kapitalistisk land umuligt kan eksistere uden udlandsmarkedet.«<sup>17</sup> Men på dette tidspunkt havde de russiske marxister udviklet et modargument, knyttet til betydelige navne: Bulgakow, Tugan-Baranowsky, Struve og Lenin.

Disse marxister kritiserede den populistiske underkonsumtionstese i dobbelt henseende. For det første fastslog de, at det var en *kendsgerning at kapitalisme og varerelationer udbredte sig med stor hast i hele Rusland. Lenin's første bog »Kapitalismens udvikling i Rusland« (1899) forsøgte netop at bevise dette.* For det andet, angreb Lenin og de andre det logiske grundlag for populisternes argument. Deres grundfejtagelse lå, – blev det sagt – i den antagelse, at under kapitalismen var produktionens mål konsumtion.

Kapitalismen producerer kun for profit, ikke for konsumtion, og Marx's analyse af den udvidede reproduktion beviser uden tvivl, at denne profitorienterede produktion fuldt ud er i stand til at frembringe sit eget indenrigsmarked. Underkonsumtion var ikke et immanent problem.

Kapitalismen var allerede eksisterende, levedygtig og i færd med at vokse, og organiseringen af byproletariatet var den vigtigste opgave.

16. Jacoby (1975), s. 5-11.

17. ebd., s. 10.

I denne strid var Struve, Bulgakow, Tugan-Baranowsky og Lenin entydig de sejrende. Men deres sejr rejste kun en række nye, meget vigtigere spørgsmål: Når kapitalismen faktisk af sig selv fører til en vækst, hvad hindrer den da i evigt at vokse. Med andre ord: Hvor ligger dens grænser og hvordan kan man nærmere forstå de ødelæggende kriser, som den periodisk udsættes for?

Som svar på dette forfægtede Tugan-Baranowsky den ekstreme opfattelse, at kapitalismen var fuldstændig uafhængig af konsumtionen, i hvert fald så længe afdeling I og afdeling II voksede i de rigtige forhold. Men – mener han videre – med det herskende anarki i den kapitalistiske produktion var dette balanceforhold baseret på tilfældighed. Den kapitalistiske produktions »trial and error« karakter forårsager følgelig store periodiske uligevægte, som forstyrrer reproduktionen og vil forårsage kriser. Lenin vendte sig mod Tugan-Baranowskys antagelse om, at konsumtionen var irrelevant; men selvom han forkastede den kapitalistiske produktions anarki som årsagen til krisen, leverede han ingen udarbejdet kriseteori. Han skulle ikke siden gå ind på dette tema.

Omkring 10 år senere dukkede disproportionalitetsteorien for krisen op igen i Tyskland. Denne gang i Rudolf Hilferdings omfattende værk om monopolkapitalismen. Både Tugan-Baranowsky og Hilferding forfægtede nu denne tese: Da anarkiet i den kapitalistiske produktion førte til kriser, *kunne en planlægning eliminere krisen*. »Organiseret kapitalisme« var, ifølge Hilferding, løsningen og den parlamentariske vej til statslig kontrol var metoden.<sup>18</sup>

Rosa Luxembourg ville ikke acceptere dette udfald af diskussionen. Som aktiv revolutionær var hun entydig imod den reformisme, som disproportionalitetsteorien tilsyneladende indeholdt.

Når man først en gang medgir »at den kapitalistiske udvikling ikke går mod sin undergang«, sagde hun, »så er socialismen ikke længere en objektiv nødvendighed«. At opgive den kapitalistiske sammenbrudsteori vil sige at opgive den videnskabelige socialisme. Hun forsøgte derfor at genoplive den marxistiske underkonsumtionsdebat.<sup>19</sup>

18. ebd., s. 14-16.

19. Ebd., s. 22 (Jacoby henviser åbenbart her til 'Die Akkumulation des Kapitals': »Det er klart, at man med antagelsen om en kapitalakkumulation under skranker (som f.eks. hos Struve, Bulgakow, Tugan Baranowsky – jh/ws) samtidig har bevist kapitalens grænseløse levedygtighed (...). Hvis den kapitalistiske produktionsmåde er i stand til at sikre en grænseløs vækst i produktivkræfterne, af det økonomiske fremskridt, er den uovervindelig, og socialismen er ikke længere en historisk nødvendighed«. (Luxemburg 1966 (1913), s. 296). Da vi ikke har sekundærlitteraturen for hånden, er citatet en genoversættelse – jh/ws).

Da den marxiske model for den udvidede reproduktion (balanceret vækst) havde vist sig som den afgørende faktor i den tidlige debat blandt russiske marxister, angreb Luxemburg denne model direkte. Hun indrømmede, at Marx temmeligt entydigt havde vist den teoretiske mulighed for en udvidet reproduktion, skønt han tilsyneladende ikke havde erkendt, at det i realiteten var umuligt, eftersom det nødvendige kapitalistiske forhold fra en samfundsmæssig betragtning var *absurd*<sup>20</sup>. Lad os forestille os, at det samlede samfundsmæssige produkt ved udgangen på en produktionscyklus er samlet i et lagerhus. Så kommer kapitalisterne og tager en del af det samlede produkt for at erstatte de i produktionscyklen forbrugte produktionsmidler, og arbejderne kommer og tager sine konsumtionsmidler. Tilovers bliver det merprodukt, fra hvilket kapitalisterne igen fradrager en del til deres personlige konsum. Nu spørger Luxemburg: Hvorfra kommer køberen til det resterende produkt? (Dette er naturligvis igen det velkendte traditionelle underkonsumtionsproblem om »efterspørgselshullet«). Hvis Marx havde ret, sagde hun, så er det kapitalistklassen, som opkøber resten af produktionen for at investere denne og derved udvide produktionskapaciteten. Men dette er ikke indlysende, thi »Hvem skal være de nye konsumenter til den stadig udvidede produktion«? Selv hvis kapitalisterne forholdt sig sådan, som Marx hævder, så er produktionskapaciteten og det gældende efterspørgselshul i den næste produktionscyklus endnu større og problemet endnu sværere at få greb om. Marx's »akkumulationsskema giver intet svar på spørgsmålet: Hvem profiterer til syvende og sidst på den udvidede reproduktion ...« En udvidet reproduktion er ganske vist teoretisk mulig, men samfundsmæssigt uigennemførlig.<sup>21</sup>

Deraf følger, at den faktiske kapitalistiske akkumulation kun kan forklares med en eller anden kraft udenfor de »rene« kapitalistiske relationer. Luxemburg bemærker, at Malthus's løsning med en tredje klasse af ikke producerende konsumenter ikke er brugbar, da deres revenu kun kan komme fra profitten eller lønnen.

Ligeså lidt byder udenlandshandlen de kapitalistiske lande imellem på en løsning for totalkapitalen, da denne foregår indenfor det kapitalistiske verdenssystem. Hun kommer derfor til den opfattelse, at den kapitalistiske akkumulation kræver en køberskare udenfor det kapitalistiske samfund, som til stadighed køber mere end de sælger. Altså er handlen mellem den kapitalistiske og den ikke-kapitalistiske sfære en grundforudsætning for den historiske eksistens af ka-

20. Bleaney (1976), s. 89.

21. Ebd., s. 193 (Bleaney refererer her til kap. 26 i »Akkumulation des Kapitals« (Luxemburg 1966, s. 318ff) – jh/ws).

pitalisme, og følgen deraf er nødvendigvis imperialismen under hvilken de kapitalistiske lande kæmper om kontrollen over den så vigtige effektive efterspørgsel.

Desuden vil formindskelsen af de ikke-kapitalistiske lande tiltage med udbredelsen af kapitalismen over jordkloden, og dermed mindske hovedkilden til akkumulationen.

Krisetendensen bliver stærkere, og konkurrencen om de tilbageværende ikke-kapitalistiske områder kapitalisterne imellem vil forstærkes. Kriser i verdensmålestok, krige og revolutioner er de uafvendelige resultater på denne udvikling.

Selv om Luxemburg havde haft ret i, at akkumulationen var umulig, ville hendes løsning ikke kunne fungere, idet »den tredje verden« bestandig skulle købe mere end den solgte. Hvor skulle dens overskudsrevenue komme fra?

Faktisk anskuer hun da også akkumulationens mulighed forkert. For at forstå dette, må vi vende tilbage til den analyse som blev opstillet i begyndelsen af dette afsnit. Vi husker, at ved produktionscyklens afslutning er kapitalisterne i besiddelse af det samlede samfundsmæssige produkt. Samtidig er deres bruttoinvestering og personlige konsumtionsudlæg den grundlæggende kilde til den effektive efterspørgsel efter disse produkter. (Idet arbejdslønningerne er en del af den samlede investering). Ser vi bort fra deres eget personlige konsum er det øvrige udlæg (bruttoinvesteringen) på ingen måde orienteret efter konsumtion som sådan. Det er udelukkende orienteret efter profitforventning. Nu viser Marx's eksempel, at kapitalisterne med et passende investeringsniveau vil være i stand til, at sælge deres produkter og *realisere den forventede profit*. Hvis dette resultat igen foranlediger dem til nye investeringer i forventning om endnu højere profit, vil de igen blive belønnet, osv. Samtidig vil konsumtionen udvides på grund af stigende beskæftigelse af arbejdere og kapitalisternes voksende rigdom. Men denne udvidelse af konsumtionen vil være resultatet, ikke årsagen.<sup>22</sup>

Selvom dette gendriver Luxemburgs kritik af den udvidede reproduktion, så besvarer det ikke de to centrale spørgsmål fra hvilke hun udgik. For det første, hvilke kræfter – hvis de overhovedet findes – muliggør faktisk en udvidet reproduktion? Og for det andet, er det rigtigt, at hvis en udvidet reproduktion faktisk er mulig, vil »kapitalismens udvikling ikke føre mod sin undergang«.?

Hvad teorien diskuterede, afgjorde virkeligheden. I 1929 udbrød en altomfattende verdenskrise for kapitalismen, efterfulgt af mere end 10 års dyb de-

22. Kender man 'Kapitalens' bind I, vil man huske, at Marx skelner mellem to forskellige kredsløb for køb og salg: V-P-V og P-V-P'. Det første formidler konsumtionen, det andet kapitalens valorisering. Under kapitalistisk produktion er det sidste afgørende.

pression og arbejdsløshed. På den baggrund rykkede de kapitalistiske reproduktionsproblemer hurtigt i centrum igen.

Det første større forsøg på igen at anvende underkonsumtionsteorien som forklaring, foretog Paul Sweezy i sin indflydelsesrige bog »Teorien om den kapitalistiske udvikling«. (1942) Sweezy gik explicit igang med at formulere en underkonsumtionsteori, som var »fri for de indvendinger som var rejst mod foregående versioner«. <sup>23</sup> På dette tidlige stadium er Sweezy stadig under stor indflydelse af den traditionelle underkonsumtionsteoretiske forestilling, nemlig at efterspørgslen efter konsumtionsgoder regulerer den samlede produktion. Fra dette synspunkt fremstår afdeling I som en vertikalt integreret del af afdeling II, således at en ændring i produktionsniveauet i afdeling I (produktionsgoder) i det væsentligste betyder en forandring i konsumvareproduktionens *kapacitet*. Ydermere argumenterer Sweezy for at en ændring på 1% i afdeling I's produktion hæver produktionskapaciteten i konsumvareproduktionen med 1%. Dette er grundlæggende en gentagelse af den allerede diskuterede teori om Hobson.

Lad os nu betragte den effektive efterspørgsel, der – som vi har set – er sammensat af kapitalisternes konsumtion og det samlede investeringsudlæg (hvorved det sidste igen er sammensat af udlæg til produktionsmidler og til beskæftigelsen af arbejderne). Sweezy fastslår, at i løbet af kapitalismens udvikling tiltager mekaniseringen, og stadig flere maskiner bliver nødvendig for at beskæftige en arbejder. Det betyder, at kapitalisternes investeringsudlæg til produktionsgoder vokser hurtigere end til løn. I hans analyse af produktionen betyder investeringsudlæggene til produktionsgoder en tilsvarende vækst i konsumvareproduktionens kapacitet, hvorimod det langsommere voksende udlæg til lønninger naturligvis påvirker arbejderne konsumtion. Således synes produktionskapaciteten af konsumgoder altså at vokse hurtigere end arbejderne konsumefterspørgsel. Der åbner sig et »efterspørgselshul«. Naturligvis kunne kapitalisternes konsum udfylde dette tomrum. Men med kapitalismens fortsatte udvikling, tenderede kapitalisterne til at investere en stadig større del af deres profit og tilsvarende konsumere mindre, hvorved deres konsumtion altså forblev under produktionskapaciteten i afdeling II. Sweezy konkluderer deraf:

»... at væksten i konsumtionen har en iboende tendens til at halte efter væksten i produktionsmængden af konsumvarer. Som vi allerede har vist, kan denne tendens udtrykke sig i enten krise eller stagnation eller i begge dele. (Sweezy (1942) p. 183, her den tyske udgave (1959) p.143).

23. Sweezy (1942), s. 179: »Hvis underkonsumtionsteorien skal genvinde sin prestige og opnå en plads blandt den marxistiske økonomis vigtige og accepterede principper, synes det klart, at det er nødvendigt med en omhyggelig udarbejdning, så den kan gå fri af de indvendinger, der er blevet rejst mod tidligere versioner.«

Grundfejlen i Sweezy's analyse er den traditionelle underkonsumtionsteoretiske fejl, kun at betragte afdeling I som »input« for afdeling III. Ud fra denne antagelse følger nødvendigvis, at en forøgelse i produktionen af produktionsvarer må forøge produktionskapaciteten af *konsumvarer*. Men dette er ikke korrekt: Produktionsvarer kan også anvendes til produktion af produktionsvarer, og som vi fastslog i kritikken af Luxemburg, *nødvendiggør* den udvidede reproduktion en sådan anvendelse. I modsætning til Sweezy's opfattelse er det absolut mulig at fastholde en udvidet reproduktion og en proportionalvækst i produktionen i begge afdelinger på trods af en stigende teknisk sammensætning af kapitalen (forholdet mellem de anvendte råstoffer og maskiner, og det anvendte arbejde).

Sweezy's andet forsøg, denne gang sammen med Paul Baran, kommer 20 år senere i »Monopolkapitalen«. Vi har set at Sweezy i sit første forsøg hævdede, at kapitalismen har en immanent tendens til at udvide produktionskapaciteten i afdeling III hurtigere end konsumefterspørgselen. I »monopolkapitalen«, som er skrevet under indtryk af Marx, Keynes og Kalecki, begrænser han sig ikke længere til afdeling II eller konsumefterspørgselsproblemet. Her hævdes ydermere, at den moderne kapitalisme har en tendens til at forøge den samlede produktionskapacitet hurtigere end den heraf udledte effektive efterspørgsel, således at *uden indvirken af ydre faktorer* vil monopolkapitalismen synke stadigt dybere i en sump af kronisk depression.<sup>24</sup>

Af denne diagnose fremgår det, at »den temmelig lange periode, i hvilken den kapitalistiske akkumulationsproces expanderede kraftigt ... og i hvilken efterspørgslen efter arbejdskraft voksede hurtigt og hvor produktionskapaciteten udnyttedes fuldt ud, eller tilnærmelsesvis fuldt ud«, må forklares ved hjælp af ydre faktorer.<sup>25</sup> Således henviser Baran og Sweezy til større innovationer (dampmaskiner, jernbanen, automobiler), imperialistisk ekspansion og krig såvel som almen stimulering af efterspørgslen gennem reklame, regeringspolitik o.s.v. som centrale faktorer i overvindelsen af monopolkapitalismens immanente stagnerende karakter.

Den postulerede ligestilling af monopolisme med langsom vækst og overkapacitet er ikke ny. Vi skal se, at mange teorier forsøgte at forklare denne sammenhæng. Barans og Sweezy's særlige præstation er teorien om, at dette fænomen opstår af monopolkapitalismens vedvarende tendens til *over*-udvidelse af produktionskapaciteten, hvilket fører til krise og/eller til stagnation. Vi vil forsøge at udarbejde denne argumentations logiske grundlag.

24. Baran og Sweezy (1966), s. 108.

25. Sweezy (1975), s. 2.

Vi husker, at i Marx's analyse bestemmer kapitalisternes samlede investering og konsumudlæg den effektive efterspørgsel (hvorved den samlede investering omfatter lønomkostningerne, som på deres side bestemmer arbejdernes konsum). For så vidt som kapitalisternes personlige konsumtion er mere eller mindre passivt afhængige af den tidligere og nuværende profit, er den samlede investering faktisk den centrale variable. Antager vi nu, at ved årsbegyndelsen er det samlede investeringsudlæg til det kommende års produktion tilstrækkelig til at hæve produktionskapaciteten, men ikke til at købe det forhåndenværende samlede samfundsmæssige produkt. Så har kapitalisterne på den ene side påbegyndt udvidelsen af deres fremtidige produktionskapacitet, mens de på den anden side end ikke kan finde tilstrækkelig efterspørgsel til den nuværende kapacitet.

Med anarkiet i den kapitalistiske produktion, skulle vi relativt hyppigt vente denne hændelse. Spørgsmålet er nu om det her kun drejer sig om et aspekt af den kapitalistiske reproduktions normale fluktationer, eller er det mere? Marx har f.eks. hævdet, at kapitalisterne bestræber sig på at akkumulere så hurtigt som det objektivt er muligt, således at en uoverensstemmelse som den ovennævnte, sandsynligvis ville korrigere sig selv.<sup>26</sup>

Men hvis man kunne gå ud fra, at investeringstendenser i *enhver* periode tendentielt ville holde sig indenfor ovennævnte rammer – stor nok til en udvidelse af kapaciteten, men ikke til at købe den foregående periodes produktion – så ville produktionskapaciteten naturligvis løbe fra den effektive efterspørgsel og stille systemet overfor et »efterspørgselshul« henholdsvis et »realiseringsproblem«. Præcis dette argument ligger til grund for Barans og Sweezy's antagelse om, at det (potentielle) 'surplus' vokser hurtigere end systemets evne til at opsuge det. Selvom de ser hovedårsagen til dette problem i monopoldannelsen, belyser de ikke, hvorfor monopolborgerskabet,

26. Dette betyder, at den potentielle profitrate  $m/(c+v)$  bestemmer akkumulationsraten; endvidere at denne potentielle profitrate også realiseres, undtagen i krisetider. Derfor indtager den potentielle profitrates bevægelse en så central placering i Marx' analyse, hvad vi i næste afsnit vil komme nærmere ind på.

Udtrykt i den Marx'ske terminologi bliver det arbejde, der faktisk udpresses af arbejderen genstandsmæssiggjort produktet. Merværdigenstandsmæssiggøres altså kun i et omfang svarende til det faktisk ydede merarbejde. For at kunne realisere frugterne af sin udbytning må kapitalisten derefter forvandle det faktisk foreliggende produkt til penge gennem salget. Bliver det totale merprodukt ikke solgt, vil en del af den merværdi, som kapitalisten har tilegnet sig ikke blive realiseret som profit. Den realiserede profitrate er da mindre end  $m/(c+v)$ , altså den producerede eller potentielle profitrate. I denne sammenhæng gives der således kun et 'realiseringsproblem' for så vidt kapitalisten ikke kan sælge faktisk producerede varer. I underkonsumtionsteoretikernes fremstillinger omfatter begrebet 'realiseringsproblem' hovedsageligen afvigelse mellem potentiel og faktisk produktion. Ifølge Marx hænger dette sidste problems sammen med, at profitproduktionens krav kommer i stadigt stigende modsætning til den samfundsmæssige produktions muligheder, efterhånden som kapitalismen udvikler sig.

stillet overfor en utilstrækkelig efterspørgsel, fortsætter med at udvide deres (produktions-) kapacitet.

Det centrale element i hele deres teori forbliver således uforklaret.

Erik Olin Wright påpeger i sin nyligt offentliggjorde »overblik over marxistiske kriseteorier«, denne afgørende svaghed således:

»Det er den største svaghed ved denne underkonsumtions position, at de mangler en teori om determinanterne for den faktiske akkumulationsrate ... Flertallet af underkonsumtionsteoretikerne tilslutter sig (i det mindste udtalt) Keynes' løsning af dette problem, idet de koncentrerer sig om kapitalisternes personlige profitforventning som hovedfaktor for akkumulationsraten. Fra et marxistisk syn er dette ikke en tilstrækkelig forklaring. Jeg har indtil nu ikke hos en eneste marxistisk underkonsumtionsteoretiker fundet en udviklet teori om investeringerne og akkumulationsraten, derfor er deres teori indtil videre ufuldstændig. (Wright (1977) s. 215-216).

Baran og Sweezy går i deres bog ind på bidrag fra Joan Robinson, Michael Kalecki og Josef Steindl. Da disse forfattere er vigtige repræsentanter for den venstre-keynesianistiske tradition, vil vi udarbejde konsekvenser af deres analyser for vores kriseproblem.

Såvel i den keynesianske som i den marxistiske analyse er investeringerne afgørende. I den keynesianske teori ligger vægten især på determinanterne for den kortfristede investeringsafgørelse. For såvidt som de ovennævnte forfattere overhovedet diskuterer investeringsafgørelsen, beskæftiger de sig primært med den kortfristede og kun sekundært med de langsigtede strukturelle forandringer. Joan Robinson går i sine tidlige arbejder kun forbigående ind på de strukturelle forandringer, mens hendes senere arbejder alle er baseret på Kalecki.<sup>27</sup> Når Kalecki på sin side ganske kort behandler de langsigtede forandringer, antager han ganske enkelt, at kapitalismen uden indvirkning af ydre faktorer tenderer til stagnation. Følgelig er innovationerne den vigtigste faktor for udvidelsen af investeringerne udover det for systemets reproduktions nødvendige niveau, og han er af den opfattelse, at den aftagende innovations intensitet under monopolkapitalismen, er ansvarlig for den nuværende langsomme vækst.<sup>28</sup> Men dette er altså temmeligt ufuldstændigt, og i sit sidste større værk (1968) understreger Kalecki, at en tilstrækkelig forklaring på de langsigtede determinanter for investeringerne endnu mangler.<sup>29</sup>

Endelig påpeger Steindl ufuldstændigheden i Kalecki's langsigtede analyse, og forsøger derefter at udbedre disse svagheder. I sidste instans er han dog også tvunget til at *antage*, at den vigende investeringsintensitet er den vigtigste

27. Bleaney (1976), s. 225.

28. Ebd., s. 245-248.

29. Sml. Steindl (1976), s. xcii, note 7.



faktor i den moderne kapitalismes langsomme vækst, selvom han understreger, at monopolerne skærper denne effekt. Som tidligere Kalecki så kom også han til den konklusion, at en tilstrækkelig forklaring endnu ikke var fundet.<sup>30</sup> Det er altså ikke noget under, at Baran og Sweezy foretrækker deres egen bedømmelse af problemet.

## IV. Kapitalismen som selvindskrænkende akkumulation af kapital

De radikale og marxistiske underkonsumtionsteoretikere koncentrerer sig for det meste om den effektive efterspørgsel som begrænsende faktor for den kapitalistiske akkumulation. I Marx's egen analyse er den effektive efterspørgsel dog ikke noget immanent problem, tværtimod. Efter hans opfattelse bestræber kapitalisterne sig på en så hurtig akkumulation som muligt, således at udvidet reproduktion og ikke stagnation karakteriserer systemet. Dette betyder ikke, at akkumulationsprocessen forløber gnidningsløst, og heller ikke at der ikke kan optræde partielle kriser p.gr.a. misvækst o.lign. Men det betyder i hvert tilfælde, at akkumulationsprocessens grænser ikke er et resultat af utilstrækkelig efterspørgsel. Vil det så sige, som Rosa Luxemburg så overvisende hævder, at man ved afvisning af underkonsumtionsteorien må antage det standpunkt, at akkumulationen (og dermed selve kapitalismen) er i stand til fuldstændig ubegrænset udvidelse? Absolut ikke. Ifølge Marx er akkumulationsgrænsen at finde i selve akkumulationsprocessen. »Den *sande skranke* for den kapitalistiske produktion er *kapitalen selv*«. <sup>31</sup>

Den kapitalistiske akkumulation er orienteret efter profitabilitet. Ifølge Marx formindsker akkumulationen imidlertid profitabiliteten, således at den tendentielt underminerer sig selv. Dette er den berømte lov om profitratens faldende tendens, med hvilken vi straks vil beskæftige os. Samtidig indeholder akkumulationen, en udvidelse af de kapitalistiske produktions-relationer samt en vækst i proletariatet og dets magt.

Faldende profitabilitet betyder faldende akkumulationsrate og en skærpelse af kapitalernes (nationale og internationale) indbyrdes konkurrence om markederne, råstoffer og billige arbejdskraft. Med elimineringen

30. Ebd., s. xv-xvi.

31. Marx, Kapital III (MEW 25, 1964), s. 260.

af de svagere kapitaler, tiltager den økonomiske koncentration og centralisation af kapitalen (d.v.s. »monopol«dannelse) Endvidere er kapitalisterne tvunget til stadigt kraftigere at forringe lønningerne, enten direkte gennem mekanisering eller gennem import af billigere arbejdskraft og/eller via kapitaleksport til fattigere lande. Samtidig tiltager arbejderklassen til stadighed talmæssigt, og den kollektive erfaring fra kampen mod kapitalen vokser. Kapitalens angreb på arbejderklassen, bliver mødt med stadigt større modstand og (på længere sigt) af et modangreb. Klassekampen skærpes.

I den forbindelse må man ubetinget forstå, at den tendielt faldende profitrate (som analyseret af Marx) ikke er *forårsaget* af de høje lønninger, selvom stigende lønninger kan forstærke denne tendens. Det vil sige, at de periodiske kriser, som fremkommer med aftagende profitabilitet, ikke kan lastes arbejderklassens krav og modstand, selvom de forskellige historiske udviklingstrin og politiske situationer naturligvis påvirker arten og måden, hvorpå systemet som helhed reagerer på de enkelte kriser. Dog vil disse almene tendenser sætte sig igennem, så længe de kapitalistiske relationer er dominerende. I overensstemmelse hermed understreger Marx, at proletariats opgave ikke er at gøre modstand mod kapitalen, men at knuse den.

Denne korte fremstilling skulle have vist, at tiltagende »monopolisering«, aftagende akkumulationsrate og skærpede klassekampe snarere skal forstås som en konsekvens af udviklingen af de grundlæggende lovmæssigheder i kapitalismen, end som faktorer, der frembringer nye lovmæssigheder, sådan som hos Baran og Sweezy<sup>32</sup>. Idet loven om profitratens tendens til fald har en central betydning for denne forklaring, skal vi i enkeltheder diskutere denne nærmere.

## A. Marx' teori om den faldende profitrate

I de fleste samfund bliver opdelingen af den samfundsmæssige arbejdstid og fradraget af merarbejde reguleret samfundsmæssigt – gennem tradition, lov og magt. I det kapitalistiske samfund er det de enkelte kapitalister, der forestår de produktive virksomheder, privat og med profitmageriet til formål. Den samfundsmæssige reproduktion er ikke noget direkte anliggen-

32. Det er iøvrigt interessant, at når kapitalisterne indskrænker deres investeringer som følge af den aftagende profitabilitet, bliver en del af den frembragte produktmasse ikke solgt, hvad der får krisen til at fremtræde som resultat af manglende effektiv efterspørgsel, altså 'underkonsumtion'. I realiteten er 'underkonsumtion' kun en reaktion på profitkrisen. Den er symptom, ikke årsag.

de, alligevel må den finde sted, og gør det faktisk også. Overfladisk set er det pengepriserne og profitten, som leverer den daglige »feedback«, der er bestemmende for kapitalisternes beslutninger. Men i følge Marx er det i virkeligheden den samlede arbejdstid (arbejdsværdi), som er nedlagt i v-reproduktionen, der regulerer prisfænomenerne. Denne bestemmelse af priser og profitter gennem arbejdsværdi og merværdi fremstiller faktisk på hvilken måde de samfundsmæssige reproduktionskrav i det kapitalistiske samfund må gøre sig gældende. Vi vil fra nu af direkte beskæftige os med arbejdsværdi og merværdi, eftersom de er de egentlige regulerende elementer.

I arbejdsprocessen anvender arbejderne arbejdsredskaber (fabrik og udstyr) til at forvandle råstofferne til færdigprodukter. Derfor består den samlede nødvendige arbejdstid, der er gået til færdigproduktet, af to dele. For det første den *forbrugte* arbejdstid, der er *indeholdt* i produktionsmidlerne (råstoffer, fabrik og udstyr). For det andet den anvendte levende arbejdstid, arbejderne har nedlagt i arbejdsprocessen. Marx kalder det første element »konstant kapital« (K), da det viser sig igen i slutproduktet. Det andet element kalder han »den værdi, der er tilføjet af det levende arbejde« (L).<sup>33</sup>

Arbejdets samlede værdi er derfor i ethvert færdigprodukt lig  $K + L$ . En del af færdigproduktet er kun ækvivalent (svarer til) til de forbrugte produktionsmidler. Arbejdsværdien for denne del er derfor K, eftersom K er arbejdsværdien for de faktisk forbrugte produktionsmidler. Men tilovers bliver nettoproduktet (værdiproduktet), der for sin del ikke repræsenterer andet end den værdi, der er tilføjet af det levende arbejde. Nettoproduktet er den stofflige ækvivalent til den forbrugte arbejdstid (L).

Hvis der skal være tale om et merprodukt, må kun en del af nettoproduktet dække de konsumvarer, som arbejderne forbruger. Den værdi, (L) der er tilføjet af levende arbejde, er således sammensat af to dele. Den ene del refererer til arbejdsværdien af arbejderens konsumtionsprodukt (V), og den anden til merproduktets arbejdsværdi (M).

Med andre ord: det er forskellen mellem den arbejdstid, som arbejderne faktisk har forbrugt (L) og så den arbejdstid, der er nødvendig til deres reproduktion (V), altså merarbejdstiden (M), som muliggør merproduktet og dermed profitten:  $M = L \div V$ .

Opdelingen af den levende arbejdstid i nødvendig (V) og merarbejdstid (M) er således det skjulte grundlag for det kapitalistiske samfund.

33. Symbolet 'L' står for 'm+v'; da der i den tyske diskussion ikke anvendes et tilsvarende udtryk for den forbrugte levende arbejdstid – når bortses fra den borgerlige diskussions brug af symbolet 'Y' (Nationalindkomsten, som stort set modsvarer værdiproduktet) – vil 'L' også blive anvendt i det følgende – jh/ws).

Marx kalder forholdet  $\frac{M}{V}$  for »merværdiraten« eller »udbytningsraten«. Alt andet lige gælder det altså, at jo højere udbytningsrate, desto større merværdi og dermed profit.

Det arbejde, som arbejderne faktisk har ydet, bliver bestemt af arbejdsdagens længde. På den anden side er den tid (V), som er nødvendig til deres produktion, bestemt af både mængden af de varer de har konsumeret og af den arbejdstid, der kræves til produktionen af disse varer. Merværdimassen (M) og udbytningsraten  $\frac{M}{V}$  kan derfor bringes til at stige ad to veje. Enten direkte, idet man forlænger arbejdsdagen, så merarbejdstiden vokser direkte; eller indirekte, idet man forringer den nødvendige arbejdstid (V), så en større del af den givne arbejdsdag bliver udøvet som merarbejdstid. Den sidste metode til stigning i  $M$  og  $\frac{M}{V}$  fordrer enten en nedsættelse af arbejderne realløn eller en stigning i deres arbejdsproduktivitet. Herigennem anvender de mindre tid på produktionen af deres konsumtionsmidler. Reallønsfald og produktivitetsforøgelse kan ske på samme tid.

Kapitalisterne afprøver til stadighed alle mulige metoder til at højne udbytningsraten. Men i tidens løb har arbejderklassens voksende styrke stærkt beskåret forsøgene på at forlænge arbejdsdagen og/eller sænke reallønnen. Således er stigningen i arbejdets produktivkraft blevet til hovedmidlet til at hæve udbytningsraten.

Men ifølge Marx er der det paradoksale ved kapitalismen, at de midler, der bevirker stigning i udbytningsraten, samtidig også sænker profitraten. *Arbejdets stigende produktivitet manifesterer sig i faldet i kapitalens profitabilitet.*

Merværdiraten  $\frac{M}{V}$  udtrykker arbejdsdagens opdeling i nødvendigt arbejdstid og merarbejdstid. Den måler udbytningsgraden for de produktive arbejdere. Men for kapitalisterne er kapitalens profitabilitetsgrad det afgørende moment. Set ud fra deres standpunkt investerer de penge i produktionsmidlerne (K) og arbejdere (V) med det formål at lave profit (M). Den samlede sum af profit i forhold til deres investeringer ( $K + V$ ) er målestokken for kapitalistisk succes. Med andre ord, er det profitraten  $\frac{M}{K + V}$ , som regulerer kapitalakkumuleringen.

Det paradoksale ligger i det følgende: I deres vedvarende indbyrdes kampe<sup>34</sup> bliver de enkelte kapitalister til stadighed tvunget til at sænke gennemsnitsomkostningerne for at vinde en fordel over for deres konkurrenter. Når det drejer

34. Disse kampe betegner Marx som 'kapitalernes konkurrence'. Imidlertid betyder konkurrence her ikke 'fuldstændig konkurrence' i modsætning til 'monopol'. Ifølge Marx indebærer den fremadskridende koncentration og centralisering af kapital en heftig 'konkurrence mellem kapitaler' om stadig større dele af jorden. Kapitalismens såkaldt 'monopolistiske' fase op hæver ikke konkurrencen, tvært imod intensiveres den.

sig om et godt resultat i kampen om afsætning er ethvert middel brugbart, hvis det kan forringe gennemsnitsomkostningerne.

Men kapitalisterne står også hele tiden i en kamp om produktionsbetingelserne på arbejdsprocessens område. Og her gælder det, at *mekaniseringen* bliver indført som hovedmiddel i bestræbelsen på at hæve arbejdsproduktiviteten, og den fører således til en sænkelse af gennemsnitsomkostningerne. Kapitalister ansætter arbejdere for en bestemt periode, og i den tid er hovedmålet at presse den højest mulige produktivitet ud af dem under arbejdsprocessen med det lavest mulige omkostningsniveau. Det indbefatter ikke bare kampe om reallønnen og arbejdsdagens længde og intensitet. Det vedrører også arten og karakteren af selve arbejdsprocessen. Lige fra begyndelsen har kapitalisterne tilstræbt at gøre arbejdsprocessen »perfekt«, idet de har inddelt den i stadig mere specialiserede og rutinebetonede funktioner. Med den kapitalistiske kontrol over arbejdsprocessen blev den menneskelige produktive aktivitet stadig kraftigere mekaniseret og automatiseret. Derfor kan det heller ikke overraske nogen, at de mekaniserede, menneskelige funktioner i tiltagende grad selv bliver erstattet af maskiner.

Mens maskiner overtager nogle menneskelige funktioner, bliver andre funktioner endnu mere underkastet mekaniseringens tyranni, indtil også nogle af dem bliver erstattet af maskiner, o.s.v.<sup>35</sup>

Tendensen til mekanisering er således den fremherskende kapitalistiske metode til at skabe stigning i den samfundsmæssige arbejdsproduktivitet. Den følger af den kapitalistiske kontrol over arbejdsprocessen, over det menneskelige produktive aktivitet. Derfor er hverken arbejdernes voksende modstand eller reallønstigningerne de egentlige bevæggrunde for mekaniseringen, skønt de meget vel kan fremskynde denne tendens.

Tiltagende mekanisering – siger Marx – bevirker en stigning i kapitalens tekniske sammensætning. Stadig større mængder af produktionsmidler og råstoffer bliver sat i bevægelse af et givet antal arbejdere. Ifølge Marx indebærer dette, at slutproduktets samlede arbejdsværdi (K+L) mere og mere bliver bestemt af de forbrugte produktionsmidler og i stadig mindre grad af det levende arbejde. Med andre ord afspejler den stigende tekniske sammensætning i værdiudtryk et tiltagende forhold mellem »dødt og levende arbejde«, mellem K og L.

Som vi har set, er profitraten  $\frac{M}{K+V}$ . Men  $M = L \div V$ , eftersom merarbejdstiden M er lig den tid, som arbejderne faktisk forbruger (L) minus den tid, der er nødvendig til deres reproduktion (V).

35. En fremragende analyse af de moderne arbejdsprocesser findes hos Harry Braverman 'Labor and Monopoly Capital; Monthly Review Press, New York 1974 (Frankfurt a.M. New York 1977). Dansk udgave 1978.

Selv hvis arbejderne »kun lever af luft« ( $V=0$ ), kan den maksimale værdi af  $M$  kun være lige med den nye værdi  $M \text{ max.} = L$  og den maksimale profitraten højst  $\frac{M \text{ max.}}{K} = \frac{L}{K}$ . Deraf følger, at  $\frac{L}{K}$  er den øvre grænse for profitraten, mens den nedre naturligvis er nul. Når nu den stigende tekniske sammensætning viser sig som et tiltagende forhold  $\frac{K}{L}$  – altså et aftagende forhold  $\frac{L}{K}$  så bliver den faktiske profitrater i tiltagende grad indeklemt mellem den faldende øvre grænse og en fast nedre grænse. På den måde må den udtrykke sig i en *faldende tendens*. Det er profitraternes tendens til fald hos Marx.<sup>36</sup>

Den beskrevne faldende tendens er uafhængig af, på hvilken måde den nyskabte værdi bliver opdelt mellem  $V$  og  $M$  og dermed også uafhængig af udbytningsraten  $\frac{M}{V}$ . Hvis arbejdernes realløn er konstant, ville den stigende arbejdsproduktivitet, der har sin årsag i mekaniseringen, faktisk vedvarende få  $\frac{M}{V}$  til at stige. Jo større arbejdsproduktivitet, desto mindre tid behøver arbejderne til at producere en given mængde af konsumvarer. Derved bliver en større andel af en given arbejdsdag til merarbejdstid. Selv når reallønningerne virkelig stiger, vil udbytningsraten alligevel stadigvæk stige, så længe lønningerne vokser langsommere end produktiviteten. Således er det helt igennem muligt samtidig at have en stigende realløn og en stigende udbytningsrate. Det er endda det normale tilfælde ifølge Marx – nemlig ud fra den begrundelse, at arbejderne aldrig vil kunne få hele mekaniseringens produktivitetstilvækst uden at standse akkumulationen og dermed slagte hønen med guldæggen.<sup>37</sup> Efter Marx' opfattelse bevæger kampen om reallønnen sig derfor *indenfor bestemte objektive grænser*, nemlig de grænser, som sættes af kapitalakkumulationen. Disse grænser ligger i selve kapitalismen og kan kun overskrides ved overvindelse af systemet.

Næsten alle marxistiske kommentatorer anser det for at være en kendsgerning at mekaniseringen er en overvældende realitet i den kapitalistiske produktionsmåde. En vigtig fortolkningsretning henfører dog ikke mekaniseringen til den kapitalistiske kontrol med arbejdsprocessen, sådan som Marx gør det. Denne retning ser den snarere som kapitalens reaktion på den voksende arbejdermodstand og/eller de (langsigtede) stigende reallønninger. Typisk nok

36. (Den her og i det følgende fremførte argumentation er i den vesttyske diskussion udførligt fremstillet af H. Holländer (Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate. Marxens Begründung und ihre Implikationen, i: Mehrwert nr. 6, 1974) og af G. Stamatis (Zum Beweis der Koexistenz des Marxchen Gesetzes vom tendenziellen Fall der Profitrate, i ProKla nr. 25, 1976), hvor der også findes videre litteraturhenvisninger - jh/ws).

37. Det er med baggrund i dette standpunkt, at Marx i Kapitalens 1. bind siger, at »... stigningen i arbejdets pris forbliver altså fastholdt inden for grænser, som ikke blot lader det kapitalistiske systems grundlag uantastet, men også sikrer dets reproduktion på stadig udvidet grundlag.

begynder de med påstanden om at reallønnen stiger under de givne produktionsbetingelser, hvilket fører til et fald i profitraten, hvilket igen foranlediger kapitalisterne til at erstatte flere arbejdere med maskiner. Ud fra dette synspunkt er mekaniseringen og dén stigning i arbejdsproduktiviteten, som ledsager den, naturligvis de grundlæggende midler til at forøge profitabiliteten. Stigende lønninger derimod tenderer at formindske den. Afhængigt af, hvilken faktor der er den fremherskende, kan profitraten bevæge sig i begge retninger efter deres udsagn.<sup>38</sup> Paul Sweezy og Maurice Dobb forsvarer f.eks. dette standpunkt,<sup>39</sup>

Denne analyse er rigtig – til et bestemt punkt. Reallønningernes stigning kan faktisk medføre en mekanisering, som måske *kan* udligne virkningen af de højere lønninger på profitabiliteten, men ikke nødvendigvis. Men ifølge Marx bliver reallønsstigningen selv muliggjort gennem en forudgående årsag, nemlig mekaniseringen, som følger af konkurrencekampen. Derved kommer den virkning, som Sweezy og Dobb analyserer, først i anden række. Den ligger i et lag over de primære effekt (og bliver faktisk først mulig gennem den). Hvis man går ud fra, at de ignorerer den primære virkning, kan det ikke overraske, at de ikke kan se nogen egentlig grund til faldet i profitraten.

En anden vigtig indvending mod »loven« er, at mekaniseringen (hvilken årsag den end måtte have) ikke nødvendigvis indebærer et tendentielt fald i profitraten. Lad os gå ud fra et bestemt antal arbejdere, hvorved  $L$  er givet. Mekanisering betyder, at mængden af produktionsmidler, som bliver anvendt af disse arbejdere, stiger. Men det bliver også ledsaget af en stigning i arbejdsproduktiviteten og dermed af et fald i vareværdien. Der bliver jo nu anvendt mindre tid til produktionen af en givet mængde varer. Derfor stiger produktionsmidlernes ( $K$ ) arbejdsværdi ikke så hurtigt som massen af dem. Den kan endog falde. Marx argumenterer for, at  $K$  trods alt forøges, hvormed  $\frac{K}{L}$  stiger, og profitraten altså må falde. Men, siger kritikerne, lad os antage, at produktionsmidlernes arbejdsværdi daler præcis ligeså hurtigt eller endda endnu hurtigere, end massen af dem forøges. Så skulle  $\frac{K}{L}$  vedblive at være konstant eller måske falde, og der vil ikke blive øvet tryk på profitraten.

Lad det på forhånd være sagt, at denne indvending er korrekt. Den påpeger et hul i argumentationen for den faldende profirate. I den eksisterende litteratur fremføres en vigtig hypotese, som går i retning af, at en stigning i forholdet mellem maskiner og arbejdere, også vil indeholde en stigning i forholdet mel-

38. For en detaljeret diskussion af denne position incl. nogle matematiske metoder, som skal understøtte den, se: 'Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis', af samme forfatter; offentliggøres snarest i Cambridge Journal of Economics.

39. Sweezy (1942), s. 88; Dobb (1937), s. 108-114.

lem dødt og levende arbejde (d.v.s. K i forhold til L). Men forsøgene på at indkredse den nøjagtige sammenhæng mellem disse to størrelser (som f.eks. Yaffe har gjort det)<sup>40</sup> er ikke tilfredsstillende, så på den måde står muligheden for en modhypotese, sådan som kritikerne har fremlagt det, stadig åben. Dette stridsspørgsmål bliver endnu diskuteret heftigt, og jeg behandler det udførligt i den artikel, som jeg henviser til i den sidste fodnote.

En anden indvending, som for tiden er meget populær, opererer med den antagelse, at kapitalisterne aldrig ville *vælge* en produktionsteknik, som trykker deres profitrate. En faldende profitrate er af den grund udelukket. Dette argument søges ofte matematisk bevist, f.eks. i den såkaldte »Okishio-teorem«.<sup>41</sup> Hans grundlæggende antagelser falder ind under en vidt udbredt analytisk ramme, der forsvares af venstrekeynesianere som Joan Robinson såvel som af marxister som Bob Rowthorne.

Her ligger den afgørende fejltagelse i, at det tekniske fremskridt opfattes som blot et spørgsmål om et kapitalistisk »valg« og ikke som en nødvendighed. Allerede Marx har forlængst fastslået, at der under kapitalismen i selve konkurrencen ligger en tvingende nødvendighed for kapitalisterne til at vælge den teknik med de laveste gennemsnitsomkostninger, også selv om det bevirker en lavere profitrate. Den, der først gør dette skridt, vil underbyde de andre. For de øvrige kapitalister bliver »valget« tilbage enten at realisere profitten i en lavere rate end tidligere eller overhovedet ikke at få nogen profit, fordi deres produkt koster for meget.

En sidste gruppe af marxister tilbageviser antagelsen om en stigende  $\frac{K}{L}$  af empiriske grunde. Eftersom K er produktionsmidlernes arbejdsværdi og L værdien fra det tilføjede levende arbejde, er deres pengeudtryk  $K'$ , som udtrykker produktionsmidlernes pengeværdi, og Y, der svarer til nyværdiens pengeudtryk eller »nettoproduktet«. På dette grundlag bliver kapitalkoefficienten  $\frac{K}{L}$  undersøgt, og da officielle statistikker angiver, at den over et langt tidsrum er konstant, anvendes dette til at drage antagelsen om en stigende  $\frac{K}{L}$  i tvivl.<sup>42</sup>

Det er interessant, at de selv samme marxister stædigt vægrer sig ved at anerkende udsagnsværdien af de officielle statistikker over arbejdsløshed, fattigdommens omfang, hyppigheden af underernæring o.s.v. Og det er interessant, at de gør det med den begrundelse, at det borgerlige indhold af disse kategorier faktisk gør statistikken ubrugbar. F.eks. tager arbejdsløshedsstatistikkerne ikke dem med i betragtning, som har opgivet at søge arbejde – dem, det tidligere

40. Yaffe (1976), s. 18-19.

41. Okishio (1961).

42. Hodgson (1974), s. 75.



ikke er lykkedes at finde job som f.eks. den farvede ungdom – eller dem, der på grund af arbejdsløsheden slet ikke kommer til syne på arbejdsmarkedet, som f.eks. husmødre. Derfor er det ikke usædvanligt for kritiske økonomer og marxister at skønne de officielle tal på den »virkelige arbejdsløshed« til at være to til tre gange så høje. Når det så drejer sig om absolut grundlæggende kategorier som »kapital« og »nyværdi«, bliver de officielle statistikker pludselig ubetinget accepteret. Vi vil komme tilbage til dette vigtige punkt i diskussionen om »profitklemme«-kriseteorien. I denne omgang er det tilstrækkeligt at bemærke, at den eneste marxistiske statistiker, der har gjort sig den ulejlighed at undersøge, hvordan disse statistikker bliver opstillet, og derved har taget hensyn til forskellen på marxistiske og borgerlige kategorier – at den statistiker netop er kommet til det resultat, at kapitalkoefficienten synes at stige støt.<sup>43</sup>

## **B. Om teorihistorien angående den faldende profitrate**

Profitratens tendentielle fald under kapitalismen blev langt henad vejen accepteret af de klassiske økonomer som en uomstødelig kendsgerning. For dem var problemet bare at forklare fænomenet.

Adam Smith (1770) fastslog f.eks., at når flere kapitaler stimler sammen i en bestemt industri, forøger de udbuddet, sænker priserne og trykker således profitten. Præcis på samme måde argumenterer han, hvad angår akkumulationsprocessen. Bliver kapitalen som helhed »rigeligere«, presses profitraten ned. Kritikere har ikke været længe om at vise, at kapitaler så kun trænger sig sammen i en bestemt industrigren, når denne opviser en profitrate, der ligger over den gennemsnitlige. Senere trykker de profitraten i denne gren ned på gennemsnittet igen. Den gennemsnitlige profitrate forblev derimod uforklaret, og Smith angiver overhovedet ingen grund til, hvorfor akkumulationen skulle ændre den.

40 år senere fremlagde David Ricardo (1810) en alternativ forklaring. Han siger, at med den samfundsmæssige udvikling må der opdyrkes mere land til at ernære den voksende befolkning. Det betyder, at stadigt mindre frugtbart land skal opdyrkes, og derfor er produktionen af levnedsmidler tilbøjelig til at blive dyrere. Udtrykt marxistisk stiger arbejdsværdien af næringsmidler. Dermed stiger med en given arbejdsdag den nødvendige arbejdstid og tilsvarende falder merarbejdstiden. Således falder merværdien med samfundets udvikling og dermed også profitraten. Ikke fordi arbejdernes reallønninger stiger, men fordi produktiviteten i landbrugsarbejdet synker.

43. Sml. Perlo (1966).

Den afgørende slutning hos Ricardo er, at landbrugets produktivitet falder tendentielt. I sin kritik af Ricardos renteteori peger Marx på, at denne følge-slutning hverken er logisk eller empirisk korrekt. Den kapitalistiske historie kendetegnes i realiteten gennemgående ved en stigende arbejdsproduktivitet, såvel i industri som i landbrug. Som vi har set i det foregående afsnit støtter Marx' egen forklaring på den faldende profitrate sig på en stigende produktivitet i det samfundsmæssige arbejde og en stigende merværdirate.

»Profitraten falder ... ikke fordi arbejdet bliver mere uproduktivt men derimod fordi det bliver mere produktivt. Ikke fordi arbejderen bliver mindre, men tværtimod mere udbyttet ... (Theorien über den Mehrwert, MEW 26,3, s.442)

Marx betragtede sin egen forklaring på »profitratens tendentielle fald som følge af det kapitalistiske samfunds udvikling« som en stor triumf for sin teori. Den er kernen i hans analyse af det kapitalistiske systems bevægelseslove. Og dog er det forbløffende, så forholdsvis underordnet rolle, denne lov spiller i den marxistiske tænkningens historie. F.eks. mangler den fuldstændig i underkonsumtionsteoriene, og som vi skal se i det næste afsnit, mangler den på lignende vis i »profitklemme«-teoriene.

En af årsagerne til denne forsømmelse ligger i de allerede undersøgte indvendinger mod logikken i den marxske udledning af profitratens tendentielle fald. Men en vidererækkende, måske endnu vigtigere grund til at afvisningen af den marxske lov er af politisk art.<sup>44</sup> Det siges, at forestillingen om, at kapitalismen skulle være underkastet »bevægelseslove«, må betyde, at samfundet skal behandles som en maskine eller en eller anden fysisk proces. Subjektets rolle, menneskenes rolle i historien bliver underkendt. Det er menneskene og ikke bevægelseslove, der skaber historien. Der bliver derfor argumenteret for, at troen på læresætningen om profitratens tendentielle fald vil føre til en fatalistisk (skæbnetro) og passiv holdning over for opgaven at omstyrte kapitalismen. Det bliver endelig tilføjet, at analysen af kriseårsagerne er et for abstrakt stridsspørgsmål til at det kan være nyttigt i klassekampens praktiske politik.

Det står uden for enhver tvivl, at Marx opfattede den kapitalistiske historie i begreber som bevægelseslove og menneskehedens historie overhovedet i begreber om kræfter, der indvirker på den menneskelige aktivitet og begrænser den. Og dog er det den selvsamme Marx, der satte klassekampen i første række. Han var på sin tid aktiv forkæmper for den hurtigst mulige omstyrtelse af kapitalismen (og ikke i en eller anden skæbnebestemt fremtid), og han var på grund af sin teoretiske analyse fuldt engageret i den daglige

44. Den følgende fremstilling baserer sig i det store og hele på Jacoby (1975), afs. V.

politiske praksis. Findes der en modsigelse mellem disse to aspekter hos Marx?

Overhovedet ikke, tværtimod. Som Henryk Grossmann (Tyskland), Paul Mattick (USA) og David Yaffe (England) argumenterer for det, *udspringer* revolutionær politik lige præcis af denne marxske teoretiske ramme.

Grossmann var den første kendte marxist, der førte krisediskussionen bort fra underkonsumtions- og disproportionalitetsteoriene. Idet Grossmann stod yderst kritisk over for disse teorier både af logiske og politiske grunde, understregede han den centrale betydning af loven om den faldende profitrate for en kriseteori. Han viste, at hos Marx var det en særlig vigtig kendsgerning, at tilvæksten i den samlede profitmasse bliver langsommere ved profitratens fald, og at den til slut nødvendigvis må ophøre. På det punkt, hvor en ny investering ikke afkaster mere profit, vil investeringerne blive beskåret, og dette vil indlede en krise.<sup>45</sup> Alt som krisen breder sig, vil svagere og mindre effektive kapitaler blive tilintetgjort, og stærkere kapitaler vil være i stand til at opkøbe deres formuer (produktionsapparat) til usædvanligt lave priser. Med den stigende arbejdsløshed bliver arbejdernes position svækket. Som regel vil real-lønnen falde, samtidig med at arbejdsprocessen bliver intensiveret, hvorved udbytningsraten stiger. Alle disse faktorer hæver profitraten, og således sørger hver krise selv for sporskiftet til den økonomiske helbredelse og lægger linien til den næste opsvings- og nedgangscyklus.

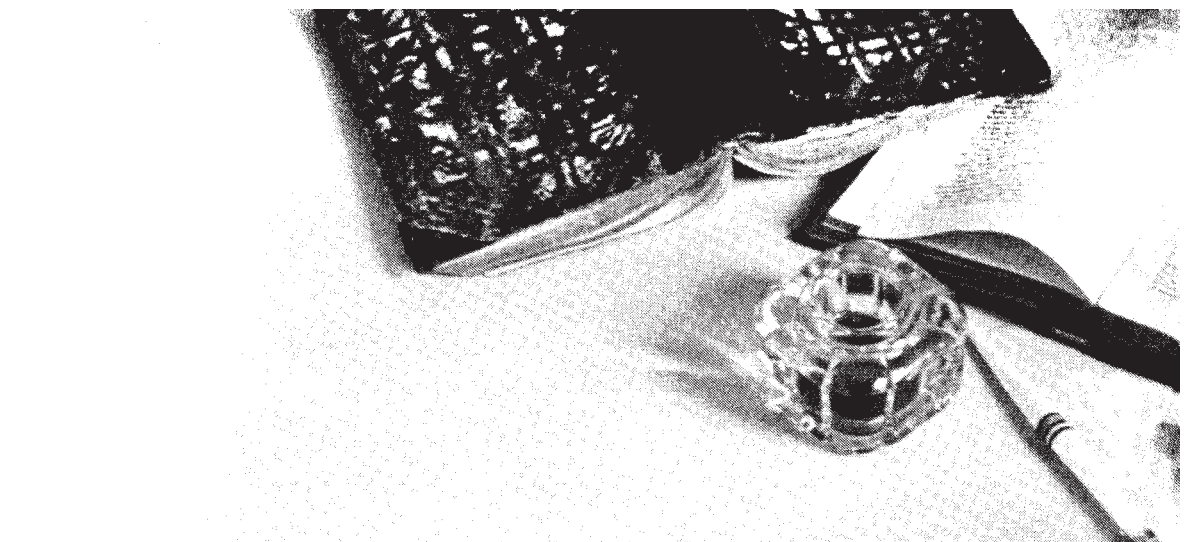
Dermed er ikke sagt, hvornår en bestemt krise vil bryde ud. Mange faktorer kan forhale eller fremskynde den faldende profitrates udslag, i hvert fald til en vis grænse. Hvad dette angår, er klassekampen ikke bare afgørende for tidspunktet for kriseudbruddet. Den er også afgørende for kampen mod krisens virkninger.

For Grossmann er det dog endnu vigtigere, at kriserne er »objektive revolutionære situationer«. Påviser man nødvendigheden af kriser under kapitalismen, så peger man samtidig på nødvendigheden af at forberede sig på disse objektivt set revolutionære situationer og udnytte dem. Endelig fremstiller han på grundlag af sine Marx-studier en vigtig forbindelse mellem teori og praksis:

»Intet økonomisk system bryder sammen af sig selv, hvor svagt det end måtte være. Det må nødvendigvis »omstyrtes«. Den teoretiske analyse af de objektive tendenser, der tilskynder til systemets paralysse (lammelse), tjener til at erkende systemets svage sider. En forandring vil dog kun komme gennem den subjektive faktors aktive handlen.«<sup>46</sup>

45. Jacoby (1975), s. 35.

46. (Forfatteren citerer Grossmann fra Jacoby. Oversættelserne har ikke kunnet finde originalitet hos Grossmann. Der er derfor tale om en genoversættelse fra engelsk – jh/ws).

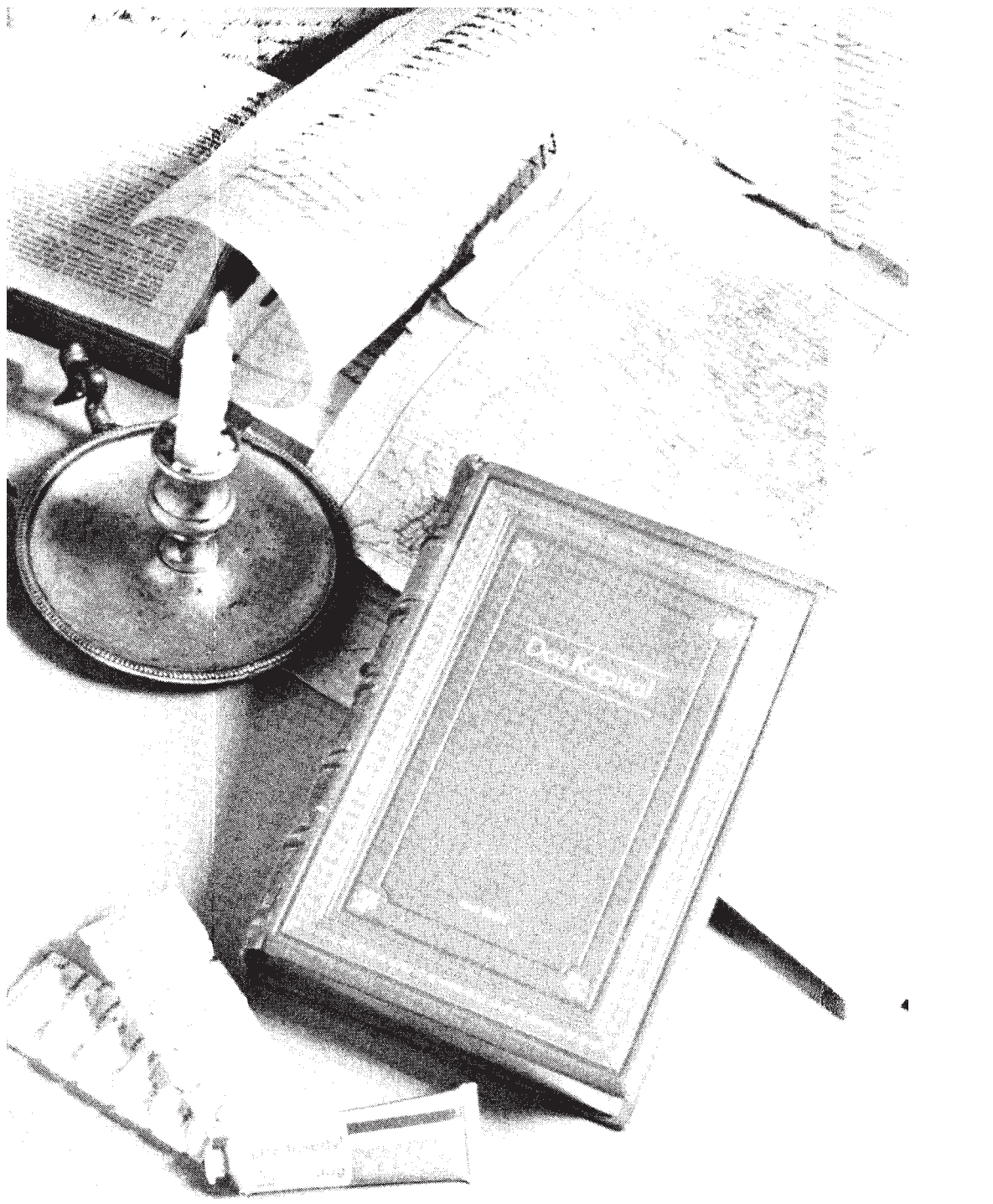
A black and white photograph of a desk. In the foreground, a clear glass sits on a white surface. To the right, a dark pen lies horizontally. In the background, a book with a dark cover is visible. The lighting is dramatic, creating strong highlights and shadows.

Engels sagde, at bourgeoisiet engang ville forbande Karl Marx's hæmoroider, hvilket påminder os om, at filosofen var plaget af smertefulde, betændte hæmoroider.

Pudsigt – at hans sans for uretfærdigheder meget vel kan have været skærpet af mangel på effektiv medicinsk behandling. En rettidig behandling med Proctosedyl – og vi kunne have haft et anderledes verdensbillede idag.

De kan også ændre verdenen med Proctosedyl – nemlig Deres næste hæmoroidepatients hverdagsverden. Proctosedyls lokalanæstetiske, antiinflammatoriske og antiinfektiose egenskaber kan fjerne smerte og irritation og befri patienten for konstant og stadig tilbagevendende ubehag.

Samtidig vil det enkle doseringssystem medhjælpe til, at De opnår Deres egen stille revolution med de patienter, som traditionelt ikke gennemfører en totalitær behandling.



Das Kapital

Paul Mattick har i flere henseender videreudviklet Grossmanns værk.

Et særligt vigtigt synspunkt hos Mattick er, at Marx taler om det kapitalistiske samfund i begreber om bevægelseslove, fordi kapitalismen ikke bliver reguleret gennem indflydelsen af bevidste menneskelige afgørelser. Den bliver snarere reguleret gennem »tingslige relationer« – gennem markedets, prisernes og profittens relationer. Som Grossmann allerede gjorde det, betoner også Mattick, at kriser byder på såvel revolutionære som reaktionære muligheder. Men det er kun klassekampen, der kan afgøre, hvilken vej, der bliver slået ind på. Om kapitalismen slår om i fascisme, eller den bliver transformeret i en socialisme, er ikke fastlagt på forhånd.<sup>47</sup>

I de senere år er David Yaffe begyndt at belyse den marxske økonomiske analyse og anvende den på den aktuelle krise. Det fulde spektrum i hans analyse ligger dog uden for denne diskussion. Hvad kriseteorien angår, supplerer Yaffe med følgende: Til at begynde med *må* en krise nødvendigvis komme til *udtryk* på prisernes og profittens plan, og derfor er der en tendens til at anse priser og profit for at være krisens årsag. Da f.eks. profitten per definition er forskellen mellem indtægt og omkostninger, bliver det nødvendigvis kun stigende omkostninger i forhold til udbyttet, der kan forårsage et fald i profitabiliteten. Dette er kun en videre mulighed til at forklare profittens fald. Men en del af omkostningerne er udelukkende prisen for andre produkter som f.eks. råstoffer etc. (og dermed indtægten for andre industrier). Derfor bliver enhver sænkning af profitabiliteten ofte sat i forbindelse med den tilbageblevne omkostningsandel, der er lønningerne. Derfra er der kun et lille skridt til argumentet om, at »for høje« lønninger er årsagen til profitfaldet. På denne måde gør man en virkning til årsag.

Noget lignende gælder for analysen af stagnation, stigende arbejdsløshed, inflation, øgede statsudgifter og skærpelse af klassekampene over den ganke verden. Men alt dette er ifølge Yaffe kun kriseudviklingens fremtrædelser og ikke dens årsag. Med den faldende profitrate vil akkumuleringen sagtne farten, og arbejdsløsheden vil tiltage. Kapitalisterne vil forsøge at opretholde profitabiliteten gennem prisforhøjelser. Herved sætter de en inflationsspiral i gang. Samtidig bliver staten tvunget til at skride ind for på den ene side at opretholde et politisk acceptabelt beskæftigelsesniveau og for på den anden side at understøtte skrantende industrigrene eller endog at overtage dem. Derfor stiger statsudgifterne i rask tempo. Men statens underskudsbudgettering (deficit spending) fremskynder bare inflationen. Samtidig hindrer dens støtte til beskæftigelsesniveauet lønningerne i at falde så meget, at profitabiliteten kan genskabes. På denne måde bliver modsigelsen

47. Jacoby (1975), s. 43.

uddybet. Det bliver stadig vanskeligere at finde politiske strategier, der kan fungere. I denne fase befinder vi os nu overalt i den kapitalistiske verden ifølge Yaffe.<sup>48</sup>

### C. Klassekamp og »profitklemme«

Enhver krise understreger profittens betydning for den kapitalistiske produktion og opstiller påny spørgsmålet om, hvad der regulerer profitten.

Ethvert tilbageslag i profitabiliteten bliver atter før eller siden ført tilbage til for høje lønninger. Nu er det sikkert rigtigt, at en forøgelse af lønnen – alt andet lige – vil formindske profitten. Men derudfra følger ikke, at en given formindskelse af profitten, nødvendigvis kan tilskrives umådelig store lønninger. Spørgsmålet er stadig, hvorfra vi ved hvad der er årsag, og hvad der er virkning?

I Marx's analyse forventes det, at en stigende realløn er indkorporeret i en stigende udbytningsrate, således at lønforhøjelsen ikke *alene* fører til fald i profitabiliteten. I marxistisk forstand kan man derfor kun tale om, at faldet i profitabilitet skyldes »højere lønninger«, såfremt reallønstigningen er så stor, at den (i det mindste delvis) bidrager til en faktisk sænkning af udbytningsraten.

I vores sidste abstraktion er merværdiratens  $\frac{M}{V}$  pengeækvivalent forholdet mellem »profit« (P) og »løn« (W);  $\frac{P}{W}$  vil reflektere  $\frac{M}{V}$ , således at det kunne se ud til, at en mindskelse af forholdet profit/løn var bevis for en uforholdsmæssig reallønsstigning. Men denne bevisførelse er forkert. For det første er det absolut muligt at øge udbytningen af arbejderne, og således lade dem producere et større merprodukt, medens kapitalisterne samtidig ikke er i stand til at sælge dette forøgede merprodukt og derved forvandle det til pengeprofit.

F.eks. vil der i en krise, som sætter sig igennem via en faldende profitråde, (à la Marx) ske en udrydelse af nogle kapitaler, hvilket berøver de øvrige købere til deres del af produktet. Priserne vil falde, og med dem falder profitten og dermed forholdet mellem profit og løn. For at kompensere for dette, vil de overlevende kapitalister presse deres arbejdere endnu mere, udbytte dem endnu kraftigere for at sænke omkostningerne, og overleve. I en krise finder man således både faldende forhold mellem profit og løn og en stigning i ex-

48. Yaffe (1976), s. 5-32. Marx tilbageviser naturligvis denne påstand med den begrundelse, at kapitalakkumulationen selv sætter objektive grænser for lønkampen, hvilket betyder, at udbytningsgraden alment stiger. I realiteten er hans argumentation, at profitråden falder, fordi udbytningen er tiltagende, ikke aftagende.

pløationsraten. Endvidere er de begge under disse betingelser symptomer på og ikke årsagen til krisen.

Men den ovennævnte model er ikke anvendelig før kriseudbruddet. Ville det så ikke være legitimt at anse profit/lønforholdet som en indikator for udbytningsraten under den krisefrie periode?

Hvis ja, ville et faldende profit/løn-forhold før krisegennemslaget være et bevis for, at arbejderne faktisk havde kunnet hæve deres realløn så hurtigt, at udbytningsraten faldt og at en krise ville udløses. *Det er præcis denne teoretiske fastlæggelse af  $\frac{P}{W}$  som indikator for  $\frac{M}{V}$  som karakteriserer den marxistiske »profitklemme« teori, som blev fremlagt af Glyn/Sutcliffe og Rowthorne i England og af Body og Crotty i U.S.A.*<sup>49</sup>

Åbenbart baserer de deres argumentation på den empiriske iagttagelse, at der forud for en krise sker et fald i profit/lønforholdet. Men denne iagttagelse foretages ofte også af den borgerlige økonomi, som det først var tilfældet med William Nordhaus fra Brookings's Institute<sup>50</sup>. Marxisterne går dog et skridt videre, idet de sætter det iagttagne profit-/løn-forhold lig udbytningsraten. Deraf følger, at den faldende profitabilitet egentlig gøres til et udtryk for en faldende merværdirate, der på sin side kun kan skyldes et tilstrækkeligt stor reallønsstigning. Mens de borgerlige økonomer ofte giver kapitalomkostningerne skylden for faldet, fører marxisterne det ironisk nok tilbage til »arbejdsproblemet«. På en måde er »profit-klemme« argumentet ligeså gammelt som kapitalismen. Ingen ved bedre end kapitalisterne, hvor vigtig profitten er for systemet, og det er åbenbart, at ingen andre kan have interesse i at give de høje lønninger skylden for kriserne. I den forstand dukker der i alle kriser en kapitalistisk version af »profit-klemme« argumentationen op.

På et noget mere abstrakt plan har den borgerlige økonomi længe hævdet, at den faldende profitabilitet kunne føres tilbage til den kendsgerning, at arbejderne har været istand til at forøge deres »andel« af nationalproduktet (på bekostning af kapitalisternes andel selvfølgelig). I en kommentar til to af sine samtidige, franskmanden Frederic Bastiat (1840) og amerikaneren Henry Carey (1860) fastslår Marx, »at de accepterer det faktum, at profitraten tenderer til fald i takt med den produktive kapital vækst. Men de forklarer det slet og ret med, at arbejdets værdi vokser, nemlig den proportion, som arbejderen får af totalproduktet ... (Marx, Grundrisse (1953), s. 640).

Den nuværende marxistiske »profit-klemme« teori er på mange måder beslægtet med Bastiat's og Carey's. I sin oversigt over marxistiske kriseteorier sammenfatter Erik Olin Wright den moderne variant på flg. måde:

49. Glyn/Sutcliffe (1976), Rowthorne (1976), Body/Crotty (1975).

50. Nordhaus (1974).



»Grundargumentationen er ganske enkelt: den del af nationalindkomsten som til enhver tid tilfalder arbejderne og kapitalisterne, er næsten udelukkende bestemt af det givne styrkeforhold i klassekampen. I samme grad, som arbejderklassen opbygger en tilstrækkelig stærk arbejderbevægelse, og kæmper en lønstigning ud over produktionsstigningsniveauet igennem, vil udbytningsraten falde og profitraten dermed falde (den bliver presset af de stigende lønomkostninger). Dette profitald bevirker en tilsvarende indskrænkning i investeringerne og dermed en endnu langsommere produktivitetstigning. Resultat: en økonomisk krise.« (E.O. Wright (1977), s. 216).

Den moderne marxistiske version følger altså Bastiat's og Carey's argumentation, når de antager at profitraens tendentielle fald er en følge af den faldende udbytningsrate. Mellem de to varianter er der en afgørende politisk forskel, idet de borgerlige økonomer beklager situationen, mens de marxistiske fejrer den. Den marxistiske »profit-klemme« teori gør klassekampen *om arbejdsbetingelserne* til den afgørende faktor, som (i sidste instans) bestemmer den kapitalistiske reproduktions forløb. For disse marxister er kendsgerningen, at systemets udvikling har nået et stadium, i hvilket arbejderne er stærke nok til at udløse kriser, et forhåbningsfuldt tegn. Når arbejderklassen gennem deres lønkrav kan tvinge systemet i knæ, så vil de snart være så stærke, at de med lethed kan modstå angrebene på reallønnen, som udgør den egentlige »renselsesproces«. De kunne sågar være stærke nok til at »løse« krisen, idet de kunne overtage statsapparatet.

Denne teoris store fordel ligger i dens enkelthed: også under kapitalismen »regerer politiken«. Vi skal analysere klassekampens praktiske politik og ikke nogle abstrakte bevægelseslove, hvis vi vil forstå kapitalismens historie. Den kapitalistiske akkumulation er faktisk begrænset i sig selv, men det er arbejdet og ikke »kapitalen selv« (som Marx hævdede) som sætter den sidste grænse for akkumulationen.

Men enkelthed er kun en virkelig fordel, hvis den enkle definition også er rigtig. Straffen for en fejltagelse er sluttelig at det mislykkes.

Lad os derfor gå tilbage til det centrale punkt i teorien, og lad os spørge: kan man fra et iagttaget fald i profit/lønforholdet virkelig slutte at udbytningsraten falder? Med andre ord: er  $\frac{P}{V}$  virkeligt et index for  $\frac{M}{V}$ . For at besvare dette må vi gå  $M$ 's og  $V$ 's pengeform efter.

Lad os betragte udgangen på total kapitalens produktionscyklus. Går vi ud fra salgssummen kan vi følge denne pengesums vandring. Antag at totalsummen (ved salget) ( $P'$ ) andrager 100.000 dollar. Derfra fradrager kapitalisten 40.000 dollar til erstatning for de til produktionen købte varer, forbrugte råstoffer og maskiner ( $K^*$ ) og yderligere 20.000 dollar til erstatning for lønnen ( $V_{p^*}$ ) til de i produktionsprocessen beskæftigede produktionsarbejdere. Det resterende beløb på 40.000 dollar, er det som kapitalisterne kalder *realiseret bruttoprofit* ( $M^*$ ), altså udbyttet fra salget af varerne minus de materiale- og arbejdsomkostninger, som er medgået i produktionen af disse varer. Ser man

det i lyset af systemet som helhed udgør denne bruttoprofit pengeækvivalenten for produktionsarbejdernes<sup>51</sup> merarbejdstid, mens disse arbejdes lønninger ( $Vp^*$ ) udgør pengeækvivalenten for deres nødvendige arbejdstid. Det nøjagtige index for udbytningen af produktionsarbejderne, d.v.s. merværdiraten, er derfor  $\frac{M^*}{Vp^*} = \frac{40.000}{20.000} = 200\%$ .

Men for kapitalisterne ser det ganske anderledes ud. De må yderligere fra bruttoproduktet fradrage de penge, som de har anvendt til salget af varerne. Disse salgsomkostninger, som kapitalisterne kalder det, består i materialeomkostninger ( $Ko^*$ ) og i lønomkostninger ( $Vo^*$ ) ved forvandlingen af de producerede varer til pengeform. Dertil kommer, at de også må fradrage de indirekte skatter (T), fordi disse, set fra deres synspunkt, også er drifts»omkostninger«.

Det som bliver tilovers efter alle disse fradrag, kaldes den *industrielle nettoindkomst*<sup>52</sup> (P). Hvis salgsomkostningerne er  $Ko^* + Vo^* = 15.000$  KR. + 10.000 KR., og de indirekte skatter  $T = 50000$  KR., så er den industrielle nettoindkomst  $P = 10.000$  KR.

Fra kapitalistklassens synspunkt er såvel salgsomkostningerne som de indirekte skatter ægte driftsomkostninger. Selv set ud fra totalsystemets synspunkt kan man faktisk betragte disse som strengt nødvendige udgifter, idet såvel handelskapital (grossist- og detailhandlere) som staten udfører uundværlige funktioner. Men den kendsgerning, at det er en uundværlig udgift, ændrer overhovedet ikke ved, at det drejer sig om afledte former af merværdien. Man må nødvendigvis først *producere* merproduktet, før det kan sælges; salget ændrer kun ved ejendomsforholdet til produktet ikke dets størrelse. Det omfang, i hvilket en del af merproduktet absorberes gennem ejerskifteaktivitet (køb og salg) og gennem statslig aktivitet,<sup>53</sup> er kun et udtryk for systemets fordelingsog legitimitetsomkostninger.

Ulykkeligvis erkender »profit-klemme«-teoretikerne ikke denne centrale sammenhæng.<sup>54</sup> Uden undtagelse sætter de merværdiraten lig  $\frac{P}{W}$ , forholdet mellem industriel nettoindkomst og totallønnen. Udtrykt i den ovennævnte

51. Jeg anvender termen produktionsarbejder, da det er umuligt at give en fyldestgørende fremstilling af begrebet produktivt arbejde inden for tekstens rammer. Ligeledes anvender jeg termen vare for såvel goder som tjenesteydelser, der ydes mod betaling. Forskellen mellem produktivt og uproduktivt arbejde lader sig ikke reducere til den forenklede skellen mellem goder og tjenesteydelser.
52. Den industrielle nettoindkomst bliver videre opdelt i industriel indkomstskat, jordrente (i modsætning til afskrivning og vedligeholdelse af bygninger og udstyr, som nærmere betegnet er en del af produktions- eller salgsomkostningerne), rente, dividende og henlæggelser.
53. Undtagen egentlig statslig produktion.
54. Denne vigtige kritik af logikken i 'profit squeeze'-betragtningen findes også hos M.F.Z. (1977) i en kritik af Body/Crotty (op.cit), i 'The Communist', vol. 1, nr. 2.

fremstilling er  $P = 10.000 \text{ KR.}$  og  $W = \text{Produktionsarbejdernes lønninger} + \text{løn og gage til sælgeren} = 20.000 \text{ KR.} + 10.000 \text{ KR.} = 30.000 \text{ KR.}$  således at  $\frac{P}{W} + \frac{10.000}{30.000} = 33 \frac{1}{3}\%$ .

Dette er naturligvis langt fra den sande merværdirate  $\frac{M^*}{V^*P} = 200\%$ . Gennem forvekslingen af  $\frac{P}{W}$  og  $\frac{M^*}{V^*P}$  sker der en temmelig stor undervurdering af den sande profirate i et givet tidsrum, hvilke ovenstående eksempel viser (den anførte størrelsesorden udtrykker temmeligt præcist den faktiske nuværende størrelsesorden, som dog er taget på basis af en meget kompleks og detalieret analyse af den amerikanske økonomi).<sup>55</sup> Hvad der er endnu værre er, at  $\frac{P}{W}$  har en immanent tendens til at blive stadigt mindre end  $\frac{M^*}{V^*P}$ , idet såvel salgsomkostningerne som de indirekte skatter stiger kraftigt i alle kapitalistiske økonomier. Dette gælder i særdeleshed for tiden efter 2. verdenskrig. Derfor er det vildledende, at forklare det iagttagede fald i profit-løn-forholdet  $\frac{P}{W}$  med en tilsvarende stigning i udbytningsraten.

Tværtimod er det meget vel muligt, at en stigende udbytningsrate, samvirkende med en faldende profirate (ifølge Marx) har forårsaget en faldende akkumulationsrate og en stigende arbejdsløshed. Fra denne synsvinkel fremtræder den skærpede konkurrence mellem enkeltkapitalerne og den tiltagende statslige intervention som svar på en skærpet krise, ikke som dens årsager. Empirisk viser disse reaktioner sig som forhøjede salgsomkostninger og højere skatter, som sætter sig igennem i en aftagende  $\frac{P}{W}$  på trods af en stigende  $\frac{M^*}{V^*P}$ . Dette er i det væsentlige Yaffes forklaring på den nuværende verdenskrise.

Det må gentages, at det iagttagede fald i profit-løn-forholdet ikke i sig selv leverer nogen forklaring. For at komme ud over den blotte iagttagelse behøver vi en teori om profittens determinanter for at kunne afgøre hvilke faktorer, som foranlediger den empiriske tendens. Men vi må også vide, hvordan de empiriske kategorier hænger sammen med de teoretiske kategorier, ellers vil vi til slut gøre den falske årsag ansvarlig. Præcis dette er »profit-klemme«-teoretikkernes fejl: de refererer til merværditeorien, men de tager her intet hensyn til forskellen mellem denne komplekse og udsagnsfulde marxiske kategori og den borgerlige kategori »profit« (industriel nettoindkomst). På denne måde

55. I realiteten er rekonstruktionen af  $M^*$ ,  $V^*$  og  $W$ 's pengeækvivalenter en hel del mere kompliceret end det fremgår. I hovedsagen indebærer det en transformering af nationalindkomstberegninger i keynesianske kategorier til beregninger funderet i de Marx'ske værdikategorier. Det er en vanskelig opgave såvel i sin teoretiske som empiriske dimension. Den er dog fuldt ud gennemførlig og tilmed absolut nødvendig.

På baggrund af temmelig detaljerede beregninger (som jeg ikke kan bringe her) er jeg kommet til det resultat, at den faktiske merværdirate  $M^*/V^*$  steg fra 1900-1922, mens  $P/W$  faldt i samme tidsrum. Stigende 'uproduktive omkostninger' og skatter er den væsentligste årsag til denne forskel.

henfører de fejlagtigt det vedvarende fald i profitabiliteten og dermed selve den nuværende verdenskrise til en fra lønnen udgående »profit-klemme«.

## KONKLUSION:

Historien lærer os, at kapitalismen periodisk underkastes rystelser i økonomisk og samfundsmæssig henseende. På disse tidspunkter viser systemets immanente sociale spændinger sig tydeligt. De borgerlige platheder bliver i dens forskellige ortodoxier stadig mere gennemskuelige og fortvivlende, og klassekampen bryder åbent ud.

Vi er ved påny at lære denne lektion i kapitalismens historie. Efterkrigstidsboomet, som skulle føre os gennem den gyldne port til det 21. århundrede, er nu officielt gået bort. Overalt i den kapitalistiske verden ophobes politiske og økonomiske kriser. Den internationale konkurrence skærpes med kapitalisternes overlevelseskamp. Banker går bankerot. Enorme industrier styrter sammen, selve det internationale valutasystem sniger sig fra den ene krise til den anden, arbejdsløsheden forværres mens priserne stadig stiger og klassekampen skærpes overalt.

Hvordan skal vi forstå den seneste kapitalistiske krise? Temmelig sikkert må vi studere og analysere den udførligt ikke kun lokalt eller nationalt, men globalt.

Men alt dette vil ikke være nok. Vi må samtidig forstå, at kriser ikke er nye for kapitalismen. Deres periodiske og ødelæggende fremkomst er allerede erkendt, analyseret og begrebet teoretisk af mange andre, længe før vi har stillet spørgsmålet. At forstå dette betyder, at forstå nødvendigheden af at undersøge vore forgængers forklaringer, hvorved vi lærer af dem og kan bygge på dem. Hvis opgaven er at overvinde systemet, er det nødvendigt først at forstå det. Prisen for uvidenhed er fiasko.

Denne artikels formål var at præcisere og analysere de grundlæggende positioner, som er gået ud fra spørgsmålet om kapitalismens kriser. Jeg har forsøgt at løse denne opgave så præcist som muligt, uden at have en forudfattet mening om temaet. Derfor har jeg forsøgt ikke blot at gengive hvad en bestemt type teori siger, men også hvorfor den benytter disse argumenter, hvordan argumentet har udviklet sig historisk, og hvilke politiske standpunkter, der på forskellige tidspunkter forbandt sig til den.

I stedet for endnu en gang at sammenfatte denne artikels resultater, skal jeg koncentrere mig om tre indsigter, som efter min mening er indeholdt i kriseteoriens historie.

Den første erkendelse drejer sig om forholdet mellem teori og politik. Ethvert teoretisk standpunkt indeholder en bestemt metode til at ændre systemet. I denne forstand har enhver teori politiske implikationer i forhold til den praksis, som påberåber sig den. Men det er vigtigt at forstå, at der ikke kan søges en simplificerende forbindelse mellem et teoretisk begrebsapparat, og den dermed forbundne politik. Lad os f.eks. tage underkonsumtionsteorien. Til dens fortalere hører den reaktionære Malthus, den småborgerlige socialist Simonde de Sismondi, den revolutionære aktivist Rosa Luxemburg, og den nye moderne »monopolkapitalisme«-retning, som er baseret på Paul Sweezy's og Paul Baran's arbejder. Til deres modstandere hører på sin side borgerlige teoretikere af alle afskygninger, begyndende med Ricardo, men desuden også Marx og Lenin. Hverken for underkonsumtionsteoretikerne, eller for deres modstandere kan der fastsættes en politisk fællesnævner.

Noget lignende gælder for enhver anden kriseteori.

Den anden vigtige erkendelse har med teori og »kendsgerninger« at gøre. Det er en tungtvejende fejltagelse at antage at kendsgerninger uden videre er noget *givet*, uafhængigt af alle begrebsrammer. Allerede en overfladisk undersøgelse af nationalregnskabernes historie viser os, at alle opgivelser i talmæssige udtryk som vi bliver konfronteret med, tilhører en bestemt teoretisk kategori. Disse opgivelser er naturligvis baseret på begivenheder i den virkelige verden, men formen og måden, hvorpå disse erfaringer bliver klassificeret og optalt på, afhænger af en teori om verden. Det mønster, som fremstår af de keynesianske kategorier som ligger til grund for den nuværende nationalregnskabsopgørelse kan på ingen måde sidestilles med det, som fremstår af de marxistiske kategorier. I diskussionen af »profit-klemme«-teorien så vi f.eks. hvor vigtigt der var, ikke at forveksle profit-løn-forholdet  $\frac{P}{W}$  med udbytningsraten  $\frac{M}{V}$ . Det ville være et fatalt tab at opgive en rigtig teori, kun fordi den ikke er i overensstemmelse med »kendsgerninger« der baseres på helt andre kategorier.

Den tredje erkendelse blev allerede nævnt i begyndelsen af dette afsnit. For kort at gentage den: Ved forsøg på at gennemføre en kriseanalyse er det ikke tilstrækkeligt at se på krisens fremtrædelsesformer. Det er lige så vigtigt at studere fortidens og nutidens forklaringer på krisen. Ellers er det meget sandsynligt at vi genfinder noget, som forlængst er fundet, og laver de samme fejl, som andre har gjort længe før os. Det er ofte blevet sagt, at de som ignorerer historien, er dømt til at gentage den. Man skulle måske tilføje, at de som ignorerer en teori, er dømt til påny at opstille den.

*Oversat af:*

Margit Thomsen og Henning K. Pedersen efter  
PROKLA 30, s. 3-41.

## Litteratur

- Alchian, A. A. and W. R. Allen, *Exchange and Production Theory in Use*, Wadsworth Publishing Co., Belmont, Ca. (1969).
- Baran, Paul and Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, Monthly Review, New York (1966); Monopolkapitalen bd. 1-2, Oslo 1971.
- Barrat-Brown, Michael, *Economics of Imperialism*, Penguin Books (1974).
- Bleaney, Michael, *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*, International Publishers, New York (1976).
- Body, Raford and James Crotty, »Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle«, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 7, No. 1 (1975). i: Krisen økonomisk og politisk, Rosk. 1977.
- Dobb, Maurice, *Political Economy and Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Ltd., London (1937).
- Glyn, Andrew and Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin Books (1972).
- Hodgson, Geoff, »The Theory of the Falling Rate of Profit,« *New Left Review*, 84 (March-April 1974).
- Jacoby, Russell, »The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of Automatic Marxism II,« *Telos*, 23, (1975).
- Lebowitz, Michael, »Marx's Falling Rate of Profit: A Dialectical View,« (nærmere bibliografiske oplysninger giver forfatteren ikke).
- Lekachman, Robert, *A History of Economic Ideas*. McGraw-Hill Book Company (1976).
- Luxemburg, Rosa, *Die akkumulation des Kapitals Frankfurt/M 1966*. Kapitalens akkumulation, Kbh. 1976.
- Mitchell, Wesley Clair, »Business Cycles,« (1923) in *Readings in Business Cycle Theory*, American Economic Association, George Allen and Unwin, London (1961).
- Nordhaus, William, »The Falling Share of Profits«, *Brookings Papers*, 1976, No. 1, pp. 169-208.
- Okishio, N., »Technical Change and the Rate of Profit,« *Kobe University*, Vol. 7, (1961), pp. 85-99. deutsch in: Nutzinger/Wolfstetter (HG), *Die Marxsche Theorie und ihre Kritik*, Bd. II, Ffm/New York 1974, campus.
- Olin-Wright, Erik, »Alternative Perspectives in the Marxist Theory of Accumulation and Crisis,« in *The Subtle Anatomy of Capitalism*, edited by Jesse Schwartz, Goodyear Publishing Co., Inc., Santa Monica, Ca. (1977).
- Perlo, Victor, »Capital-Output Ratios in Manufacturing«, *Quarterly Review of Economics and Business*, 8(3), Autumn, 1966, pp. 29-42.
- Robinson, Joan, *Economic Heresies*, Basic Books, Inc., New York, (1971).
- Rowethorn, Bob, »Mandel's, 'Late Capitalism'«, *New Left Review*, 98, July-August 1976, pp. 59-83.
- Samuelson, Paul, *Economics*, Tenth Edition, McGraw-Hill Book Co., 1976, deutsch Köln 1965 (bund-verlag).
- Steindl, Joseph, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, Monthly Review Press (1976).
- Sweezy, Paul, »The Economic Crisis«, *Monthly Review*, Vol. 26(10), March 1975, pp. 1-8.
- Samme, *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, New York, (1942). Teorin för den Kapitalistiska utvecklingen, Stckh. 1970.
- Yaffe, David, »Inflation, the Crisis and the Post-War Boom,« *Revolutionary Communist*, No. 2 (1976), pp. 5-45.
- M.F.Z., »Reformist and Revolutionary Views of Capitalist Crisis: A Critique of New Marxism,« in *The Communist*, Vol. 1, No. 2, (Theoretical Journal of the Central Committee of the Revolutionary Communist Party, U.S.A.).

**I tidsskriftet Kurasje har der tidligere været bragt flg. bidrag til kriseteoridiskussionen:**

Makoto Itoh, Udviklingen af den marxiske kriseteori, *i Kurasje* nr. 14.

Arne Kurdal, Kriseudviklingen i Danmark, *i Kurasje* nr. 18.

Allan Andreassen og Tyge Kjær, Krisen og venstrefløjens handlemuligheder, *i Kurasje* nr. 21.

**og på forlaget Kurasje:**

Paul Mattick, Krise og arbejdsløshed, 1973.

Paul Mattick, Kriser og kriseteorier, 1974.

Finn Hansson, Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik, 1975.

Inflation og krise – en antologi, 1976.

# Rotbuch



## KURASJE

Tidsskrift - forlag - bogimport

### plakat

**10 Jahre Betriebsarbeit  
bei Daimler-Benz**

Hg. P. Grohmann/H. Sackatetter  
Rotbuch 213  
ca. 144 Seiten · ca. DM 8 (Abo 7)

Die plakat-Gruppe beschreibt Ergebnisse und Schwierigkeiten ihrer betrieblichen Initiativen, Erfolge und Widersprüche ihrer Opposition gegen die offizielle Gewerkschaftspolitik und ihre Versuche, über den eigenen Betrieb hinauszuwirken.

**Kritisches Gewerkschafts-**

**Jahrbuch 1979/80**

### Arbeitskampf um Arbeitszeit

Hg. O. Jacobi/W. Müller-Jentech/  
E. Schmidt  
Rotbuch 1980  
ca. 224 Seiten · ca. DM 9 (Abo 8)

Aus dem Inhalt: Krise und Gegenwehr in der Stahlindustrie / Arbeitszeitverkürzung und Belastungsprobleme / Arbeiteröffentlichkeit: Betriebs- und Gewerkschaftszeitungen / Frauenstreik im Hunsrück / Wohin geht die IG Chemie? Analyse einer Einzelgewerkschaft / Chronik / Dokumente u. a. Beiträge

## Prokla

**36  
Krise des  
Marxismus?**

192 S. · DM 9 (Abo 8)

Mit Beiträgen von:  
L. Magri / F. Q. Wolf /  
Blanke, Schäfer / A. Mohl /  
Chr. Neusüß / R. Dombos /  
U. Jürgens / W. Spohn  
und P. Oehlke

## Kursbuch

**57  
Der Mythos des  
Internationalismus**

224 S. · DM 8 (Abo 6)

Mit Beiträgen von:  
S. Clausen / T. Spengler /  
E. Wulff / G. Manceron /  
N. Chomsky / T. Nairn /  
D. Claussen / D. Cohn-  
Bendit, D. Welzel u. a.  
Beiträge

## Frauen und Film

**21  
Filmtheorie II**

56 Seiten · DM 5

Mit Beiträgen von:  
M. Tagliaferri / H. Hurst /  
Chr. Gledhill / Diskussion  
über feministische  
Ästhetik u. a. Beiträge

# Prokla

## Zeitschrift für politische Ökonomie und sozialistische Politik

- 22: Kinderaufzucht/Krisentheorie/nachkapitalistische Gesellschaften u. a.
- 23: Innerlinke Auseinandersetzungen/Betriebspolitik/»Energikrise« u. a.
- 24: Druckerstreik 1976/Gewerkschaftliche Internationalisierung/Struktur des Monopols u. a.
- 25: Thesen zur Bundestagswahl 1976/Soziale Basis politischer Parteien in der BRD/Reformismus und Aufstieg u. a.
- 26: Parteien, Bündnispolitik
- 27: Sozialistische Länder
- 28: Staatliche Wirtschaftspolitik, Linke in der SPD, Gewerkschaftliche Bildungsarbeit
- 29: Negt-Kritik, Wissenschaft und Technik, Strukturelle Arbeitslosigkeit
- 30: Krise und Krisentheorien Mescaleros und andere
- 31: Bahro-Diskussion, Rationalisierung und Gewerkschaften
- 32: Traditionelle arbeiterorganisationen, neue soziale Bewegungen und Krise: Italien/Frankreich
- 33: Produktion, Reproduktion, Sozialisation
- 34: Ökologie und Marxismus
- 35: Alternativen der Wirtschaftspolitik. Stalinismus und Industrialisierung
- 36: Krise des Marxismus?
- 37: Perspektiven der europäischen Integration

**Pris pr. nr.: 34.50 kr.**

**I abonnement hos Kurasje**

**4 nr. (1. årgang) for 112.- kr.**

**(28.- kr. pr. nr.)**

**Kurasje giro: 7 16 60 44**